

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет філології

Кафедра української мови

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
на тему: «Дієслова мовлення у художньому тексті Мирослава Дочинця:
семантико-граматичний аспект»

Виконала: студентка II курсу
групи Узмф-21
спеціальності 035.01 Філологія.
035.01 Українська мова та література
Рошко У. В.

Керівник – кандидат філологічних наук,
доцент Джочка І. Ф.

Рецензент – кандидат філологічних
наук, доцент Вівчарик Н. М.

АНОТАЦІЯ

Магістерська робота присвячена дослідженню семантико-граматичних ознак дієслів мовлення в українській мові. Матеріалом дипломного проєкту слугує художній текст сучасного українського письменника Мирослава Дочинця, зокрема його романів «Криничар» та «Горянин».

Робота складається зі вступу, трьох розділів, узагальнених висновків. У вступі визначено актуальність, мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, практичне значення та апробацію дипломної роботи.

У першому розділі описано історію дослідження та диференційні ознаки лексико-семантичних груп дієслів мовлення; розглянута лексико-семантична класифікація дієслів мовлення. У другому розділі проаналізовані лексико-семантичні параметри дієслів говоріння в художньому тексті Мирослава Дочинця, зокрема описано стилістично нейтральні, стилістично забарвлені лексеми та дієслова з контекстуально набутих значенням говоріння.

У третьому розділі охарактеризовано граматичні особливості дієслів зі значенням мовлення, а саме семантико-синтаксичну валентність досліджуваних дієслів; суб'єктно-об'єктні валентні зв'язки дієслів на позначення мовлення та їхню обставинну сполучуваність. У висновках узагальнено одержані наукові та практичні результати дослідження.

Ключові слова: дієслова мовлення, лексико-семантична група, стилістично забарвлені дієслова, валентність дієслова, обставинна сполучуваність.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ МОВЛЕННЯ	8
1.1 Лексико-семантичні групи дієслів мовлення: історія дослідження та диференційні ознаки	8
1.2. Лексико-семантична класифікація дієслів мовлення.....	14
РОЗДІЛ 2. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ДІЄСЛІВ ГОВОРІННЯ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ МИРОСЛАВА ДОЧИНЦЯ.....	19
2.1. Семантико-функційний потенціал стилістично нейтральних лексем на позначення мовлення.....	19
2.2. Стилiстично забарвленi дiєслова мовлення.....	29
2.3. Дiєслова з контекстуально набутиm значенням говорiння.....	35
РОЗДІЛ 3. ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЄСЛІВ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ МОВЛЕННЯ.....	47
3.1.Семантико-синтаксична валентність дієслів зі значенням мовлення.....	47
3.2.Суб'єктно-об'єктні валентні зв'язки дієслів на позначення мовлення.....	51
3.3.Обставинна сполучуваність дієслів зі значенням говорiння.....	55
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65

ВСТУП

Лексика на позначення мовлення, зокрема дієслова мовлення, є одним з найдавніших і найактивніших семантичних класів української мови. Постійна увага вчених до дієслів цієї групи значною мірою зумовлюється тим, що ці лексеми репрезентують найважливішу ділянку свідомої діяльності людини – мовлення, від якої залежать всі інші різновиди людської діяльності.

Огляд лінгвістичної літератури з аналізованої проблеми показує, що в сучасному мовознавстві існують різні погляди щодо класифікації аналізованих дієслів, адже цей клас вербативів численний, надзвичайно розгалужений і складний у семантичному плані.

Функціональний аспект вивчення дієслів мовлення здійснюється в дослідженнях у порівняльному аспекті (А. Р. Кероп'ян, А. П. Агапій, Т. В. Кочеткова) або ж в межах аналізу одного мовного стилю, насамперед художнього (Н. Гут, О. Ф. Леонтьєва та ін.). На сьогодні вже достатньо повно вивчені склад і семантична структура цього класу дієслів у художньому мовленні в цілому, а також у художньому мовленні різних авторів (Н. Г. Ніколаєва, З. В. Нічман, С. П. Гірняк та ін.).

Запропоновані вченими класифікації пропонують різні підходи до групування дієслів: зокрема дієслова спілкування, називання, вираження думок, мовленнєвого повідомлення, мовленнєвої взаємодії виділяють, беручи до уваги мету певного повідомлення, дієслова, які використані для введення реплік у діалозі або характеристики акту мовлення, пов'язані насамперед зі способом мовлення. Н. Гут має дещо іншу класифікацію, виділяючи три класи дієслів мовлення, що означають власне акт говоріння; зміст мовлення та особливості акту говоріння і способу промовляння [30, с. 39].

Оригінальною є класифікація Н. Г. Ніколаєвої, оскільки до основних семантичних характеристик, які сприяють поділу дієслів мовлення на різні класи, вона відносить такі: наявність / відсутність часової прив'язаності; статичність / динамічність; орієнтованість на суб'єкт / об'єкт; акустичність мовлення та ін. [57, с. 8].

Вивчення дієслів мовлення в межах художнього стилю виявляє особливості їхнього функціонування в художніх текстах різних авторів (Є. Гуцала, Г. Тютюнника, М. Стельмаха), розкриває їх стилістичний потенціал [18; 29; 59].

Однак, незважаючи на велику кількість праць, присвячених дієсловам мовлення, не втрачають актуальності студії, у яких об'єктом дослідження виступає континуум дієслів на позначення мовлення, репрезентований в ідіостилі найвидатніших представників українського художнього слова, з'ясування системних відношень таких дієслів, їх семантичних особливостей та граматичних параметрів. Неоднозначно трактованими є питання про те, які саме дієслова належать до дієслів мовлення та які ознаки властиві цій групі дієслів: чи належать до неї дієслова, які позначають процеси розумової діяльності, та як співвідносяться дієслова говоріння і дієслова, що служать для позначення процесів спілкування. На сьогодні мовні аспекти художнього тексту Мирослава Дочинця стали предметом аналізу в наукових студіях таких лінгвістів як А. Вегеш [14], О. Микитюк [55], Л. Прокопович [62], Р. Теребус [68], однак немає комплексних наукових розвідок про функціонування дієслів зі значенням говоріння у художньому тексті письменника, де вони становлять значний сегмент лексичного складу, відіграють важливу роль у текстотворенні. У дипломній роботі порушено зазначені питання і подано варіанти їх розв'язання, виявлено стилістичні особливості слів зі значенням говоріння в художньому тексті Мирослава Дочинця, у чому й полягає її **актуальність**.

Метою дипломної роботи є з'ясувати семантико-граматичні особливості дієслів зі значенням мовлення у художньому тексті Мирослава Дочинця.

Поставлена мета передбачає вирішення таких **основних завдань**:

- визначити критерії віднесення лексем до семантичного поля зі значенням говоріння;
- дослідити особливості системної організації дієслів мовлення;
- розглянути семантичну структуру дієслів говоріння;

- здійснити класифікацію дієслів мовлення на лексико-семантичні групи;
- виявити найбільш численні групи дієслів зі значенням говоріння у художньому тексті Мирослава Дочинця;
- проаналізувати семантико-синтаксичну сполучуваність дієслів зі значенням мовлення в художньому тексті.

Матеріалом дослідження є художній текст романів Мирослава Дочинця «Горянин» і «Криничар», у якому слова на позначення мовлення є важливим чинником текстотворення.

Об'єкт дослідження – дієслова зі значенням мовлення у творах Мирослава Дочинця «Горянин» і «Криничар».

Предмет дослідження – семантичні та граматичні ознаки дієслів мовлення в аналізованому творі.

У ході виконання роботи було застосовано такі **методи** дослідження: теоретичний аналіз для опрацювання наукових джерел з теми; аналіз словникових визначень; системний аналіз з метою добору фактичного матеріалу, його групування, систематизації та узагальнення досліджуваного матеріалу й отриманих результатів; метод компонентного аналізу з метою виявлення й аналізу семантичних та структурних зв'язків у межах лексико-семантичної групи дієслів мовлення.

Практичне значення одержаних результатів визначається можливістю використання основних його положень та результатів у навчальному процесі, а саме на уроках української мови та літератури задля формування лексичної компетенції.

Структура дипломної роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, у межах яких виділено тематичні підрозділи, висновків та списку використаних джерел.

Апробація дослідження. Окремі напрямки, аспекти та узагальнення магістерської роботи було оприлюднено на щорічній студентській звітно-науковій конференції Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника в 2023 році. Результати досліджень відображено у статті

«Стилістично забарвлені дієслова мовлення в художньому тексті Мирослава Дочинця», що надрукована у «Студентському філологічному віснику» (Івано-Франківськ, 2023. Вип. 6. С.   )

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ МОВЛЕННЯ

1.1. Лексико-семантична група дієслів мовлення: історія дослідження та диференційні ознаки

Предметно-логічна сфера, яку прийнято називати семантикою дієслів мовлення, є явищем неоднорідним, що пов'язано значною мірою з багатогранністю поняття «мовна діяльність», яка опосередковує всі інші види людської діяльності.

Дієслова мовлення є функціонально значущими та частотними у будь-якому художньому тексті, оскільки порівняно з іншими дієсловами є засобами введення прямого та непрямого мовлення. Як результат зазначені лексеми є важливими елементами під час конструювання тексту, репрезентуючи не тільки акт спілкування між дійовими особами в художньому творі, а й ремарки автора.

Важливе місце дієслів говоріння у лексичній системі української може підтверджувати той факт, що аналізовані лексеми характеризуються високою частотою вживання у мовленні, що підтверджують статистичні дані відповідних словників. Сфера використання цих слів поширена на всі функціональні стилі, дієслова мовлення активно репрезентовані у всіх сферах людської комунікації.

Посилене зацікавлення до дієслів мовлення зумовлене тим, що її денотатом є акт вимовляння – найважливіший компонент мовленнєвої діяльності. Окрім цього, семантична сфера дієслова містить відомості про суб'єкта мовлення, його комунікативні інтенції та стратегії, часто вказує на адресата, спосіб реалізації та інші характеристики мовленнєвого акту [40].

Різні особливості аналізованої групи дієслів розглянені в працях українських мовознавців. Дієслова мовлення з погляду словотвірного потенціалу аналізують у своїх наукових студіях М. І. Голянич [24; 25] та

С. П. Гірняк [22]. У розвідці Н. В. Гут об'єктом аналізу стали слова автора в прозі Григорія та Григора Тютюнників [30]. Лінгвостилістичний потенціал лексики мовленнєвої дії у художньому тексті розглядає Ю. В. Беспалова [9]; комунікативно-сміслові навантаження дієслів мовлення на матеріалі різних типів дискурсу охарактеризовано у працях О. Ф. Леонтьєвої («Сміслові конотації дієслів мовлення у казковому дискурсі (на матеріалі українських народних казок про тварин)» та П. Мацьків («Особливості функціонування дієслів мовлення в біблійному тексті») [44; 52]. Об'єктом зацікавлень українських лінгвістів стає аналізована група дієслів в іншомовному художньому дискурсі, зокрема в А. П. Агапій («Лексико-семантична група дієслів мовлення в сучасній німецькій мові») [5]; Г. Верби («Особливості відтворення в українському перекладі іспанських дієслів говоріння (на матеріалі роману Е. Сабато «Тунель» та його перекладу українською мовою)») [15]; та Бойко Ю. («Дієслова лексико-семантичного поля "мовлення" у репрезентації автора (на матеріалі сучасної англійської художньої прози)») [11]. Синтаксичний аспект аналізованих дієслів охарактеризовано в дослідженнях Н. Герети («Синтаксична структура слів автора на матеріалі творів М. Стельмаха») [18], Н. М. Торчинської («Синтаксичні домінанти вираження чужого мовлення у творах О. Кобилянської та Є. Гуцала: компаративний аналіз») [71], Н. Г. Ніколаєвої («Семантико-синтаксична організація речень з дієслівними предикатами мовлення») [57].

Щоб виявити семантичні особливості слів зі значенням говоріння, треба насамперед окреслити поняття лексики мовленнєвої дії та з'ясувати критерії, що дозволяють розглядати певне дієслово в контексті слів на позначення процесу мовлення. Важливо також визначити зв'язки між наявними у словниковому складі мови дієсловами говоріння та порівняти з тими дієсловами мовлення, які оприявнює художній текст.

У першому розділі з'ясуємо поняття «мовлення», сутність якого характеризують через протиставлення його мові. Продуктивним постає підхід до аналізу мовлення як до процесу, що має певний характер і зумовлений

такими факторами, як: 1) індивідуальні особливості мовця; 2) обставини комунікації; 3) мета комунікації. Ці особливості буде підтверджено практичною частиною дослідження: у семантиці дієслів мовлення учені виділяють семантичні компоненти, що характеризують мовлення щодо його тривалості, швидкості, розміреності, ступеня гучності, артикуляційної чіткості тощо, тобто за параметрами, які передають характер процесу мовлення [5, с. 7].

Словниковий склад мови в сучасному мовознавстві розглядають як систему лексичних одиниць, котрі пов'язані одна з одною через належність до різноманітних класів, які своєю чергою розмежовуються на основі спільності семантичних компонентів, наявних у лексичному значенні цих одиниць. Найпростішими одиницями лексико-семантичної системи, які підтверджують системність слів у її різних вимірах, визначають мінімальні двосторонні одиниці – лексико-семантичні варіанти, що виникають внаслідок варіювання лексичного значення слова.

Комплексними одиницями, у яких найбільш адекватно відбивається будова лексичної системи мови в її парадигматичному і синтагматичному вимірах, вважаються лексико-семантичні групи (ЛСГ), тематичні групи, семантичні парадигми, асоціативні поля тощо [9, с. 11].

Дієслова на позначення процесу говоріння здебільшого аналізують, зважаючи на їхню належність до лексико-семантичних груп, що виокремлюють на різних засадах та розрізняються за кількістю.

У сучасних мовознавчих дослідженнях з лексикології найбільш відомим методом вивчення системних відношень між словами на сьогодні є так званий польовий підхід, відповідно до якого виокремлюють семантичні, а також структурно-семантичні класи слів.

У словнику лінгвістичних термінів запропоновано таке трактування семантичного поля: як компонент дійсності, що виокремлений у людському досвіді, на теоретичному рівні в мові репрезентований як більш-менш автономна лексична мікросистема (семантичне поле горя, семантичне поле

простору); як сукупність слів і виразів, що є компонентами тематичного ряду, слова і вирази мови, які сукупно відображають певну сферу значень (слова, які в мові належать до одного із семантичних полів) [64, с. 345]. Зауважено, що для семантичних полів характерним є зв'язок слів або їхніх окремих значень, характер цих зв'язків є системним, лексичні одиниці є взаємозалежними, наявна відносна автономність поля, безперервність змістового простору, полю властива оглядовість та психологічна реальність для середнього носія мови.

Поняття поля пов'язане з визначенням мови як до системи, яка є складним механізмом, теоретичне визначення якому запропонував Ф. де Соссюр. Учений звернув увагу на те, що «поза мовою слова, які мають між собою щось спільне, асоціюються у пам'яті таким чином, що з них утворюються групи, у середині яких знаходяться дуже різноманітні відношення» [Цит за: 50, с. 282]. Такі відношення поділено дослідником на кілька видів: граматичні, етимологічні, семантичні, функціонально-стилістичні та ін. Вони і становлять основу того явища, яке у лінгвістиці називають «полем». Структура поля включає ядро, центр та периферію.

Інваріантне значення поля на рівні семантики репрезентує одне просте слово. Сукупно з семантично близькими до нього словами, тобто разом із синонімічними лексемами, це слово та синоніми утворюють ядро поля. Ядерну частину такого поля оточують класи, які спеціалізовано передають значення, що зазнає відповідного ускладнення залежно від його ступеня віддалення від ядра. Усі ці класи разом становлять центр семантичного поля.

Складовою частиною поля є лексико-семантична група (ЛСГ) як сукупність слів у всіх або окремих значеннях. Лексико-семантична група дає можливість варіювання семантичною сутністю у межах традиційних частин мови на лексико-семантичному рівні. Лексико-семантична група (ЛСГ) є елементарним семантичним мікрополем – відносно замкнутим рядом лексичних одиниць однієї частини мови, поєднаних архісемою конкретного змісту.

Традиційно ЛСГ складається зі слів однієї частини мови (головним чином дієслова), які поєднані загальним значенням. У кожній групі можна виділити дієслово-домінанту, значення якого передає конкретну дію, стан або процес у найбільш загальному, вільному від додаткової інформації, вигляді. Відношення повної або точної синонімії пов'язує між собою слова, які не виявляють жодної семантичної різниці. Наприклад: *сказати* – *мовити*.

Якщо означувані двох слів збігаються у всьому, окрім стилістичних елементів їх значення, то відношення, яке їх пов'язує, називають стилістичною синонімією, наприклад: *говорити* – *балакати*. Ці слова ми поєднуємо у лексико-семантичне поле (далі ЛСП), яке потім поділяється на ЛСГ.

Так, наприклад, у значенні дієслова *говорити* ідея мовлення виражається у найбільш загальному вигляді, не ускладнена ніякими додатковими ознаками, що характеризують специфіку процесу, гучність (*кричати*; *шепотіти*), тон (*благати*), спосіб вимови (*шепелявити*), швидкість мовлення (*джеркотати*), взаємовідносини учасників мовленнєвого акту (*бесідувати*) та ін.

В українській мові дієслова зі значенням говоріння становлять значний за кількістю й різноманітний за складом відкритий клас слів, що функціонують як найменування мовленнєвого акту в усіх його різноманітних виявах. Визначення обсягу цього класу пов'язано з широким та вузьким розумінням того, які дієслова можна розглядати як дієслова мовлення, говоріння. У дослідженнях, орієнтованих на вузьке розуміння складу дієслів говоріння, звичайно розглядаються лише дієслова усного мовлення. Для дієслів говоріння визначальними є три ознаки поняття мовлення: 1) звукова форма, 2) мовлення – засіб спілкування та 3) мовлення – засіб інформації. Найбільш широке поле дієслів говоріння репрезентує погляд, згідно з яким на підставі наявності в семантичній структурі певних слів семи мовленнєвої дії, до цього поля зараховані й дієслова, що позначають письмове мовлення та процес читання.

Можливість існування різноманітних класифікацій дієслів говоріння значною мірою визначається й зумовлюється семантичними і функціональними властивостями слів цього класу [9, с. 12]. У наявних наукових розвідках наведені критерії виділення лексико-семантичних груп (ЛСГ) дієслів говоріння. Дослідження лексико-семантичної структури дієслів говоріння, питання класифікації їх ЛСГ, однак, потребує подальшого розвитку й удосконалення, зважаючи й на той факт, що в українській лінгвістиці недостатньо відповідних наукових розвідок.

Вичленення ЛСГ дієслів зі значенням говоріння відбувається на основі спільності семантичного компонента, який виділяється при компонентному аналізі лексичного значення. Компонентний аналіз лексичного значення, за твердженням багатьох дослідників, є основним інструментом, що забезпечує виділення семантичних парадигм різних рівнів та здійснює системний опис лексики на сучасному етапі [64, с. 526].

Значення слова є структурою, що складається з денотативного, комбінаторного, граматичного, стилістичного та конотативного елементів. Хоча найважливішим є денотативний компонент значення, слід враховувати граматичні особливості та семантико-синтаксичну сполучуваність слів [26, с. 291].

При розгляді значення дієслів мовлення як класу лексики виокремлюють семи, тобто елементарні семантичні одиниці, що виділяються за допомогою компонентного аналізу. Кількість сем повинна бути невеликою, але достатньою для вичерпного опису всіх лексичних значень у межах певного класу слів. А. Кероп'ян пропонує таку послідовність дій щодо формулювання компонентів значення слова:

- 1) визначити архісему, тобто головну сему, яка об'єднує всі лексеми у складі ЛСГ;
- 2) знайти ознаку, що відіграє вирішальну роль у диференціації значень складників ЛСГ;

3) виділити інші семи, які відображають менш важливі ознаки денотата [40, с. 13].

У більшості робіт, присвячених семантичним особливостям дієслів мовлення (говоріння), визнається необхідність аналізу мовленнєвої ситуації, тобто того, хто говорить, його комунікативного наміру, того, хто слухає, та змісту висловлювання. Компонентний аналіз як найефективніший засіб виділення елементарних складників значення дієслова дозволяє знайти його оптимальні тлумачення.

Отже, при вивченні лексико-семантичної структури дієслів мовлення слід насамперед за допомогою прийому компонентного аналізу визначити формули їх семного складу. Ключова сема, яка об'єднує слова на позначення говоріння в одне лексико-семантичне поле, – «вимова людиною членороздільних звуків». Наявність цього компонента значення у лексико-семантичній структурі дієслова дозволяє зарахувати його до класу дієслів говоріння.

1.2. Лексико-семантична класифікація дієслів мовлення

Аналіз змісту дієслів мовлення за семантичними ознаками (компонентами) дає можливість представити значення дієслів у вигляді структур, які складаються з інтегрувальної та однієї або декількох диференційних ознак, що характеризують зміст, мету, якість і т. д. процесу мовлення.

За значенням можна виділити такі семантичні типи дієслів говоріння:

1. Семантично недиференційовані дієслова, які позначають сам процес вимови без додаткових характеристик: *говорити, казати, вимовляти, виговорювати*. Вони можуть використовуватися у різних контекстах та функціонально належати до групи дієслів передачі інформації, вимови, вираження емоцій та ін.

2. Дієслова широкої семантики. Їхнє значення не обмежується позначенням мовленнєвої діяльності. Сема мовлення є лише складовою частиною їх лексичного значення: *виправитися, нагадати, підкреслити*.

3. Дієслова інших ЛСГ поля дієслів говоріння, значення яких модифікується при функціонуванні: наприклад, дієслово *кричати* у значенні *зукати*.

Дослідники, що вивчають текстові реалізації дієслів зі значенням говоріння в художньому стилі, майже одноставно зараховують до ЛСГ дієслів говоріння: 1) власне дієслова говоріння; 2) дієслова, що пов'язані з мовленням асоціативно й мають у своєму лексичному значенні потенціальну сему говоріння; 3) одиниці, що співвідносяться з процесом мовлення завдяки контекстуальній сполучуваності зі словами типу *голос, мова*; 4) слова та словосполучення, які вводять пряму мову або контактують із нею. Функціональними еквівалентами дієслів говоріння в художньому контексті можуть бути дієслова звучання, жести, міміки, поведінки, сприйняття, почуття, мислення, відношення, руху тощо. Як твердять учені, найхарактернішою рисою класу дієслів мовленнєвої дії можна вважати те, що доцентрові сили в ньому розвинені сильніше, ніж відцентрові, тобто в цілому сукупність дієслів говоріння більш активно поповнюється за рахунок інших ЛСГ, ніж поповнює інші угруповання [4].

Список ЛСГ дієслів говоріння був сформований М. Ф. Палевською, О. Г. Тодор, В. Д. Черняк, Л. Терещенко за даними синонімічних словників [69]. Використання синонімів у мовленні, особливо художньому, завжди зумовлене прагненням конкретизувати зображуваний факт, передати його в певному експресивному аспекті. Автор прагне відшукати найоптимальніший варіант для реалізації виражальних можливостей слова.

В умовах контекстуального, мовленнєвого функціонування слів межі ряду встановити практично неможливо, оскільки міра семантичної близькості й конотативної диференціації між членами ряду далеко не однозначна. Синоніми мають властивість означати одне широке поняття, тому межі

синонімічних рядів можна розширювати, оскільки це незамкнена відкрита мікросистема, що постійно перебуває в русі [26, с. 9].

Кожен ряд має свою домінанту, або іншими словами ідентифікатор, опорне (стрижневе, заголовне, реєстрове, центральне) слово, архісему тощо. Домінанта безпосередньо називає поняття, є денотатом, виражає семантичну суть ряду, акумулює й конденсує всі конотації, є найуживанішою в мовленні. Це точка, з якої починається вимірювання синонімічності компонентів синонімічного ряду, без неї не може бути виражена семантична ідея ряду. Лише у відношеннях домінанти зі всіма іншими компонентами повністю простежуються ознаки синонімічності слів [4].

Домінантою синонімічного ряду (денотатом лексико-семантичного поля) слів зі значенням говоріння є дієслово *говорити*. Найближчими до нього за семантикою є дієслова *казати*, *мовити*. Дієслова говоріння утворюють подібні за структурою і принципом організації лексико-семантичні групи, у яких системотвірну роль відіграють домінантні дієслова *говорити* і *казати*, що найбільш повно відбивають своєю семантичною структурою та функціональними властивостями мовний процес.

Дієслова мовлення поділяються на три класи. До першого відносяться нейтральні (ядерні, наприклад, *говорити*, *вимовляти*, *казати*) та конкретизувальні (що описують внутрішні аспекти мовних актів, одним з найважливіших є комунікативна мета того, хто говорить), до складу яких входять дієслова спілкування (*бесідувати*), повідомлення (*повідомляти*), волевиявлення (*наказувати*), емоційного впливу (*сварити*) і мовного етикету (*прохати*). Дескриптивні (які характеризують зовнішній аспект мовлення, тобто особливості артикуляції, наприклад, *шепелявити*, *хрипіти*) дієслова відносяться до другого підполя.

Нейтральні дієслова становлять нечисленний клас. Особливістю цих дієслів є відсутність у їх лексико-семантичній структурі елементів, які конкретизують який-небудь аспект мовленнєвої дії. Їхня лексико-семантична структура складається тільки з архісеми. Подібні лексеми ще називають

ядерними. Вони становлять ядро, навколо якого виникають лексико-семантичні групи. Ці слова універсальні та здатні означати будь-яку мовленнєву дію.

Другу групу становлять конкретизувальні дієслова. Їх призначення – конкретизувати комунікативний намір суб'єкта говоріння та зміст репліки. Ці слова за метою мовлення поділяються на дві групи: «зовнішні обставини комунікації» та «мета мовного акту».

На підставі ідентичності розрізнявальних ознак у досліджуваній ЛСГ дієслів мовлення можна виділити такі тематичні ланцюжки [5; 40]:

1) Дієслова, які характеризують зміст висловлювання за метою мовного акту і мають призначення конкретизувати комунікативний намір суб'єкта говоріння та зміст репліки, розподіляються на: а) повідомлення – мовленнєва дія передачі інформації – говорити, казати, мовити, доповідати, виголошувати; б) волевиявлення – мовленнєву дію виявлення волі стосовно дій суб'єкта (*погоджуватися, відмовлятися*) або адресата (*дозволяти, просити, наказувати*); в) зауваження – зауважити, згадати, наголосити, акцентувати, зазначити, помітити, спостерегти, виділити, підкреслити; г) роз'яснення – пояснити, переконати, з'ясувати, висвітлити, визначити; г) дієслова емоційного впливу – дії вислову ставлення до адресата та впливу на почуття адресата – *хвалити, сварити, ганити, радити, втішати*; д) дієслова мовного етикету – описують мовленнєві дії, які здійснюють люди для дотримання етикету – *вітати, дякувати*.

2) Дієслова, які, передаючи безпосередньо зміст висловлювання, мають негативний відтінок значення (говорити дурниці, необдумане, неважливе, всім давно відоме, чутки) – *балакати, плести, пасталакати, молоти, городити, базікати* тощо. Переважно це розмовні та просторічні слова, частина яких має відтінок несхвальності або зневажливості.

3) Дієслова, які характеризують спосіб (манеру) мовлення: а) з перешкодами – *заїкатися, шепелявити, картавити, запинатися*; б) через ніс – *гугніти, гугнявити*; в) грубо – *рикати, ревіти*; г) сердито – *кричати, сварити*,

бурчати, лаяти; г) надмірно голосно – галасувати, гвалтувати; волати; д) жалісливо – лементувати, зойкати; е) нечітко, незрозуміло – мимрити, бурмотіти, лепетати, харамаркати; є) тихо, таємничо – шепотіти, шушукатися; ж) впевнено, наполегливо – карбувати, чеканити, ораторствувати, виголошувати, проректи; з) безперервно, багато – торохкотіти, тараторити, базікати; и) необдуманно – молоти, ляпати, городити, плести.

4) Дієслова, які певним чином характеризують голос: *дзвеніти, скрипіти, шелестіти, гавкати, гаркати, шипіти, сичати.*

5) Дієслова, які акцентують на контакті співрозмовників: *запитати, відповісти, повторити, перекривити, відмовити, погодитися, заперечити* [5, с. 16].

Проведений дослідниками (наприклад, А. Агапій) аналіз тлумачних словників за методом словникових дефініцій дав змогу отримати набір семантичних компонентів, що характеризують значення ЛСГ дієслів говоріння. Для всіх залучених до аналізу дієслів чітко простежується загальновідома закономірність: що більше у слів спільних семантичних компонентів, то більша семантична близькість між цими словами, і навпаки.

Аналіз змісту дієслів мовлення за семантичними ознаками (компонентами) дає можливість представити значення цих дієслів у вигляді структур, які складаються з інтегрувальної та однієї або декількох диференційних ознак, що характеризують зміст, мету, якість і т. д. процесу мовлення. Зіставляючи значення дієслів говоріння за типами структур, дослідники розглянули внутрішню структурну організацію досліджуваної ЛСГ. Всередині цієї ЛСГ виділили різні підгрупи слів [5; 40].

У лексико-семантичному полі дієслів мовлення виділяються два підполя. У першому підполі поєднуються дієслова з вершинною семою «характеристика комунікативної сторони мови», тобто в лексичних значеннях є семи, які відображують мету та специфіку комунікації. У другому підполі

поєднуються дієслова з вершинною семою «характеристика процесу вимови: її акустичних, емоційних та інших особливостей» [40, с. 13].

Опираючись на розглянені типи класифікацій дієслів мовлення, розглянемо семантику і граматичні особливості зазначено класу дієслів у художньому тексті Мирослава Дочинця.

РОЗДІЛ 2

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ДІЄСЛІВ ГОВОРІННЯ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ МИРОСЛАВА ДОЧИНЦЯ

2.1. Семантико-функційний потенціал стилістично нейтральних лексем на позначення мовлення

Як уже було згадано раніше, дієслова мовлення поділяємо на три класи. Перший клас формують нейтральні, або ядерні, лексеми, до яких типово відносять дієслова *говорити*, *вимовляти*, *казати*. Окремі дослідники розцінюють ці слова як абсолютні синоніми, вважають їх взаємозамінними. Проте випадки вживання цих синонімів у художньому тексті Мирослава Дочинця дозволяють стверджувати, що слово *казати* найчастіше ставиться там, де є пряма мова або передається зміст повідомленого, висловленого: *По роботі Мордко сказав: «Тепер сядь на колотвицю і з'їж своє яйце»* [32, с. 39]; *«Я не маю де зимувати», – сказав хлопець* [32, с. 131]; *«Добрий – дурному брат», – казала одна пані* [32, с. 48]; *«Зачекай тут, – сказав вуйко, – зараз я тобі щось покажу»* [32, с. 405]; *Казали, що сердега померла вмить, не мучилася. Мучився він* [32, с. 366].

Навпаки, там, де мовиться не про зміст, а про спосіб чи якість висловлювання, треба вживати дієслово *говорити* [23], порівняймо: *Йошко цірив дрібні, як дикий часник, зуби: «Красно говориш, пане. Добре, коли є що залишати»* [32, с. 23]; *Діти кушпелилися коло пса, знали, де виглядати своїх вітців. Хто йому про це говорив?* [32, с. 34]; *«Не собі, пане бургомістре, а мукачівцям, – поправив я. – І це не тайна, я вам про це якось говорив»* [32, с. 47].

Близьким за значенням до дієслова *казати* є лексема *мовити*, наприклад: *«От і остання твоя мені служба, Торку», – мовив невесело до тих шинурків* [32, с. 386]; *«Ягода прийшла», – протяжно мовив він, дістаючи пучкою дві тугенькі бурульки* [32, с. 483]; *«Доброго рана добрим людям! Мир бесіди», – мовив прийшлий* [32, с. 68].

Дієслово *говорити*, коли воно стоїть із прийменником з і керує іменником в орудному відмінку, має своїм синонімом дієслово *розмовляти*, наприклад: *Ріка **розмовляє** зі мною. Ріка має що розповісти мені. Вона принесла мені матір, вона й забрала її* [32, с. 23]; *«Нічого, то від його незайманості. Пиши так, наче **розмовляєш** із найближчою людиною»* [32, с. 29]. Іноді зазначена лексема може вживатися і без додатка у формі орудного відмінка, який вказує на співбесідника: *«Ми **розмовляли** на березі, мороз стягував губи, а вітер зривав слова і сердито жбухав ними в нурт льодоходу»* [32, с. 28]; *«Він стерпно **розмовляв** по-русинськи, пересипаючи бесіду чужими словами чи навіть цілими примовками»* [32, с. 191].

Як бачимо, дієслова *говорити*, *мовити*, *казати*, *розмовляти*, що перебувають у центрі аналізованої лексико-семантичної групи, не є тотожними за значенням.

Виступаючи у своїй концептуалізувальній і категоризувальній функції у складі ЛСГ дієслів мовлення, дієслово *говорити* у системі літературної мови своїми лексико-семантичними варіантами (ЛСВ) відображає зв'язки дієслів мовлення з дієсловами повідомлення, поведінки, міміки і жестів. Все ж таки його мовні ЛСВ, маючи єдиний або додатковий зв'язок з акустичним аспектом мовленнєвої діяльності, ідентифікуються семою «користуватися усним мовленням». Усі ЛСВ ядерного дієслова мовлення протиставлені здатністю іменувати різні аспекти мовної діяльності, що виражається в їх розрізнявальних семах.

Обмеженість дієслова *говорити* проявляється в обмеженій здатності представляти спілкування і оповідь як такі, що досягли своєї внутрішньої межі, через своєрідність видової характеристики. Дієслово *говорити* виражає такі основні значення: «1. Мати здатність висловлювати думки, почуття; володіти мовою. 2. Усно висловлювати думки, погляди; розповідати про що-небудь; казати. 3. Вести бесіду; розмовляти. 4. Бути доказом чого-небудь; свідчити. 5. Виявлятися в чийх-небудь думках, словах, діях». Окрім указаних лексико-семантичних варіантів, лексема *говорити* входить до низки

фразеологізованих сполук, зокрема: *говорити загадками* «вдаватися до натяків», *говорити (промовляти) устами чийми* «висловлювати, повідомляти від чийогось імені, чийми-небудь словами»; *говорити (мовити, виголошувати і т. ін.) красно* «вміти говорити, висловлюватися пишномовно, гарно, доладно»; *говорити манівцями* «висловлюватися непрямомовно, натяками»; *говорити на користь* когось, чогось «бути доказом чого-небудь, свідчити про щось»; *говорити різними мовами (на різних мовах)* «не розуміти один одного»; *говорити (розповідати) простими словами* «висловлюватися просто, добираючи звичайні дохідливі слова»; *говорити (співати, гукати і т. ін.) баса* «видавати звуки низьким голосом, басом»; *говорить (обзивається, озивається) / заговорила (обізвлася, озвлася) кров* «виявляються чийсь приховані погляди, настрої, звички, властиві певному роду, соціальній групі»; *говорить (обзивається, озивається) / обізвася (озвася) голос крові* «з'являється відчуття кровної спорідненості з ким-небудь»; *говорить сам за себе* «не потребує доказів, пояснень»; *й говорити (казати) нічого (нема чого, нема що)* та *шкода й говорити (казати)* «дійсно, безумовно»; *не говорити під руку* «уживається як застереження не робити зауважень під час виконання чого-небудь, щоб не заважати й не зашкодити роботі»; *що (як) [там] не кажи (не говори)* «безперечно; звичайно» [65, с. 649].

Внутрішньою формою дієслівної лексеми мовленнєва дія говоріння мотивована як дія співбесідування, спілкування, що обов'язково передбачає певну часову протяжність. Указана лексема на позначення мовлення пристосована для категоризації процесу спілкування, бесіди, чому сприяє семантика недоконаного виду. Вона передає всю позамовну ситуацію говоріння.

За всіма названими параметрами це дієслово протиставлене дієслову *казати*, яке співвідноситься лише з несиметричними відносинами учасників говоріння, а з комунікативним аспектом мови лише тією мірою, у якій здатне позначати участь різних сторін мовного процесу в говорінні – «користуватися

усним мовленням з метою поставити співрозмовникові запитання» (*сказати*) і «з метою відповісти на питання співрозмовника» (*сказати*).

Найголовніша роль маркера, концептуалізатора і категоризатора мовно-мисленнєвої діяльності людини, безсумнівно, належить ядерному дієслову мовлення *говорити*, яке виступає стосовно всіх інших номінацій як ідентифікатор, семантичний множник. До складу ЛСГ дієслів мовлення входить велика кількість лексем, що характеризуються як застарілі, книжні, офіційні, розмовні, просторічні, несхвальні та зневажливі.

З метою характеристики системи лексико-семантичних відношень між дієсловами на позначення мовлення, слід здійснити системний опис не тільки їхніх словникових визначень, але й проаналізувати якомога більшу кількість контекстів, у яких репрезентовані досліджувані слова.

На основі аналізу художнього тексту романів Мирослава Дочинця «Криничар» і «Горянин» отримані кількісні характеристики дієслів мовлення, які несуть значущу інформацію про функціонування досліджуваних лексичних одиниць у мовленні, у синтагматиці. В аналізованому прозовому тексті дієслова зі значенням говоріння функціонують у кількох основних проявах. По-перше, ядерне дієслово *говорити* використовується як слово-мітка, слово-сигнал для передачі змісту прямої мови, наприклад: «*Хто йому про це говорив?*» [32, с. 112]; «*І це не тайна, я вам про це якось говорив*» [32, с. 47]; «*Я чув, як він, похльостуючи прутом, говорив сам до себе: «Впізнали. Вони впізнали їх. Моя метода справдилася, пане генерале...»*» [32, с. 89]. Тут настільки «оголена» основна функція дієслова, тобто бути засобом введення чужої мови, що дієслово не виражає практично жодних додаткових відтінків процесу мовлення.

Дієслово *говорити* як дієслово здебільшого цілеспрямованого мовного процесу має обмежені можливості характеризувати цей процес (проте цю обмеженість воно розширює через велику парадигму обставинної сполучуваності) і є для дієслів, що якісно характеризують мовленнєвий процес, ідентифікатором у кожному зі своїх ЛСВ. Малу інформативну

значущість дієслів *говорити* і *казати* при реалізації, актуалізації та зчитуванні семантичних нюансів мовної дії компенсують, звичайно, їх ЛСВ. Дієслово *говорити* входить кожним зі своїх ЛСВ в різні синонімії ряди, всі члени яких також є дієсловами мовлення.

Зважаючи на численність лексико-семантичних варіантів з диференційними семами, які входять до складу ЛСГ з певною об'єднувальною семою, визначимо найбільш типові й поширені лексико-семантичні класи слів зі значенням говоріння, що вжиті у художньому тексті романів Мирослава Дочинця «Криничар» і «Горянин».

Нейтральні дієслова становлять нечисленний клас. Особливістю цих дієслів є відсутність в їх лексико-семантичній структурі елементів, які конкретизують який-небудь аспект мовленнєвої дії. Їх лексико-семантична структура складається тільки з архісеми. Подібні лексеми ще називають ядерними. Вони становлять ядро, навколо якого консолідується ЛСГ. Це слова-ідентифікатори, які часто вживаються у словникових статтях дієслів досліджуваної ЛСГ [40, с. 15]. Нейтральними є дієслова *говорити*, *казати*, *вимовляти*, *мовити*.

Ядерні дієслова *говорити*, *казати*, *мовити* у художньому тексті романів «Криничар» і «Горянин» рідко трапляються окремо, самотійно, без конкретизаторів та уточнювальних обставин. У романі ці нейтральні слова «заражаються» енергетикою контексту, у якому вживаються, і можуть набувати прихованих значень.

Наводимо приклади вживання ядерних дієслів, які демонструють їх універсальність та здатність означати будь-яку мовленнєву дію:

1) звертання, питання: «*Нічого, небого*», – *казав старий, тамуючи гнів, зараз я тебе розбуджу*» [32, с. 466];

2) відповідь: «*Він тобі не завадить*, – *казав Бранко. – Як сонце зайде за гору, Божидара прикладуть камінням. Копати ями тут ніде, та й ніколи*» [32, с. 472]; «*Хтось підняв жолудь і підніс до рота, щоб заживитися. «Тут*

маєте свою нову вулицю, – **сказав** я. – Поселяйтеся» [32, с. 15]; «Виджу, – **сказав** я, – але ж я не піп. Ви до церкви йдіть» [32, с. 15];

3) повідомлення: «**Скажи**, що відчуває там душа?» – доскіпався я до запеклого мовчальника. – «Для цього не доберу слів...» [32, с. 152]. «Соломко, – **сказав** я, – ти не вівсяна, ти – золота» [32, с. 165];

4) запрошення: «Тепер напийся води, – **сказав** Мордко» [32, с. 39];

5) розпачу: «Ні, барва болю, – **сказав** він здушено. – Смерть барви не має» [32, с. 83]; «Не знаю, що ти за єден, але я твій боржник. Вибирай собі найліпшу ярку. Це раз, а якщо зголосишся в мене вівчарити, матимеш рівну з усіма платню, аби мав із чим перезимувати». «Я не маю де зимувати», – **сказав** хлопець [32, с. 131];

б) пропозиція: «Ні, бо псів любиш не тільки ти. А значить – за це можуть платити. Рівно за тиждень чекаю тебе на цьому місці», – **сказав-припечатав** і, війнувши клином сердака, пірнув у базарну крутіть» [32, с. 101];

Однак випадки одиничного вживання нейтральних дієслів на позначення говоріння є нечисленними. Автор прагне до деталізованого змалювання, унаочнення всіх дій і почуттів героя, і це дає змогу зобразити експресивність й емоційну напругу тексту.

Дієслова, які характеризують зміст висловлювання за метою мовного акту, надають розгортанню сюжету романів динамічності, вони увиразнюють дію, а також сприяють розгортанню конфлікту твору. Найчастіше вживаними у романі є такі лексико-семантичні варіанти з домінантою повідомлення, спонукання, зауваження: *наказати, звеліти, попрохати, командувати, розпорядитися, згадувати, обіцяти, клястися*, наприклад: «Заберіть із собою посудину, – **припросив** старий. – В мене того квасу ціла діжечка» [32, с. 494]; «Ану подь сюди, шкіднику! – грізно **кликнув** я. Дурна центуріонівська кров. І тут ради не дати. – Ану подай осяче вухо! – **наказую** і хлюскаю по засмаглій хлоп'ячій потилиці фетровим клбаном. – Знаєш, за що вхопив?» [32, с. 140]; «Вона розпружилася, стала навипиньки і з лукавинкою в голосі **скомандувала**: «Ану, чим ти там погрожував мене вколоти?» [32, с. 172];

«Кожний підходь до мене й називайся», – втомно **скомандував** пікер [32, с. 293]; «На моє щастя, дідо-зелейник ще завгурявся в сторожа біля корчаги вина. Я **загадав** йому з порога: «Зробіть щось, аби завтра я не годен був до служби» [32, с. 154]; «Коли Влена трохи віджила, Пальо **дорікнув** їй: «Грішно дітвака держати коло псів. Як не як, людське чадо» [32, с. 32]; В підмурки і стіни я не вкладаю душу («Не вділяй із своєї живої душі на мертве», – **застерігав** Божий Симко). Для душі я маю інший провіток [32, с. 341]; «Купіть від мене овець, – несподівано **попросив** дітвак. – Тоді ні ви не матимете клопоту, ні я» [32, с. 132].

Зазначені дієслова говоріння, належні мові автора, перетворюють вимовлену героєм репліку на дію, яка своєю чергою впливає на перебіг подій у творі. Якщо дієслова зі значенням говоріння цієї ЛСГ вжиті не у словах автора, а в репліках, прямій мові, то повною мірою виявляють свою унікальну властивість. Усі вони в такому разі означають дію вимови членороздільних звуків, при цьому вимовляння деяких дієслів мовлення є не тільки маніфестацією, але й здійсненням дії. Подібні лексеми називаються «перформативами» (Дж. Л. Остін). «Вимовляючи фразу з таким дієсловом у формі 1-ої особи однини теперішнього часу дійсного способу, мовець водночас висловлює оцінне судження, здійснює вплив, приймає обов'язки, заявляє про намір, обґрунтовує аргументи тощо» [40, с. 16]. Саме ця властивість дієслів говоріння найбільше рухає сюжетну лінію в романі, динамізуючи конфлікт, оскільки події й ситуації розгортаються на основі не тільки вчинків і поведінки героїв – самі їхні слова, репліки також стають повноцінними вчинками. Такими дієсловами-вчинками зі значенням говоріння є: *обіцяю, клянуся, пропоную, наказую, прошу, раджу, наполягаю, попереджую, благаю, дякую, вітаю, бажаю* та інші. Наприклад: «**Прочу** вступити в оселю, отче Симеоне, і прошу вашого присуду» [32, с. 59]; «Шаную ваш вибір, пане, – пригнітився торговий чоловік, – але **прошу** мати на оці...» [32, с. 81]; «Мені нічого не треба, але **прошу** вашого зволення на погулянки з Паленим, коли пес не при службі» [32, с. 163]; «– Не ганьбіть

*Мукачево на цілий світ. Я вас **прошу!***» [32, с. 329]; «*Схаменіться, **прошу** Вас! Покиньте міст!*» [32, с. 328]; «***Кажу** вам, як братові, як синові*» [32, с. 38]; «*Під полудень Рахунек змив клопіт з лиця і присудив: «Міст тут стоятиме, як струна. Ліпшого місця для нього не вибрали б і роменські зодчі. Одно **раджу**: бити бики з тиса»* [32, с. 43]; «*Так само, як відвик там назавжди від свинини, солонини й горілки, що й вам, мої милі, настійливо **раджу***» [32, с. 233].

Численною є ЛСГ дієслів зі значенням говоріння, що акцентує на взаємодії співрозмовників, двобічному їх контакті, наприклад: *запитати, відповісти, відтяти, озватися, обізватися, відказати, відрубати, відмовити, повторити, відрізати, перервати, перебити, обрізати, перепитати, погодитися, підтакнути, віднікуватися, відмахуватися, відгетькуватися, кинути навздогін тощо*. Усі дієслова цієї підгрупи містять архісему «взаємодіяти» і ядерну сему «спілкуватися», які своєю чергою передбачають набір диференційних сем. Диференційні семи виокремлюють в процесі семного аналізу, зокрема: диференційна сема кількості учасників мовленнєвої ситуації; початку, тривання, розгортання, завершення комунікації; часу тривання; повторюваності; способу дії; об'єкта і мети мовленнєвої взаємодії. Диференційні семи є повторюваними в семантичних визначеннях лексем кожної підгрупи, а вся сукупність сем формує парадигматичну структуру членів підгрупи [41, с. 70].

Загальним семантичним значенням «давати комусь відповідь на питання, звертання тощо» об'єднані лексеми *відповісти, відказати, приповідати, озватися, виповісти* та ін. Дієслова *відповідати, відказувати, виповідати* виступають стилістично нейтральними, тому часто супроводжуються обставинами, які доповнюють, характеризують спосіб мовлення, наприклад: «*Якогось дня нова моя ложка припала йому до дяки. Звисновкував так: «Ручна робота тобі вже дається. Час братися за голову. Ану скажи, що ти видиш на стінах?»* – показав ложкою на тісні грядочки завитків, гачків і колечок. – «Гадаю, що це якесь письмо», – несміло **відказав**

я» [32, с. 192]; «А псяче лайно теж збирати?» – питали мене. – «Всяке збирати», – **відказував я** [32, с. 17]; «Що то є?» – «Гроші», – **відповів я** згорда [32, с. 38]; «Це моя земля і я вільний будувати на ній, що хочу», – **виповів я** насталеним голосом [32, с. 328]; Слугиня сердито **виповіла** в шпару: «Пан Мордахей подався на свої соляні копальні, і чекають його не скоро» [32, с. 46]; «Відпусти гризоти за водою, – **озвався** несподівано Жига. – Висип зерно сумнівів у Господні жорна. Там вони перемелються, як треба» [32, с. 88]; «Пане капітане, я тут не зі своєї волі, – **встромив я виправдання** в напружену мовчанку. – Ваші учені пси можуть справити важну службу для цілого замку» [32, с. 170].

Звернення до когось з певним питанням з метою отримати відповідь чи певну інформацію від співбесідника передають лексеми *питати, запитати, перепитати, цікавитися, поцікавитися*, наприклад: «Ти ще маєш глиняні гроші?» – **запитав** у воротах Мордко [32, с. 43]; «Що ж ви будете, Мошку, робити без своєї «Русалки»?» – **запитав я** [32, с. 49]; Я **питав** того чоловіка, звідки він. «З-під небес», – шкірився, як пес на гарячі крупи. «Не бог же ти, скажи, з яких земель?» – **допитувався я** [32, с. 10]; Я мірився вгадати, як чулися під цим поглядом пси. А його **цікавило** інше: «Чому ти цим займаєшся?» [32, с. 113]; «Хто виповів ці слова?» – **поцікавився я**. – «Піфагор, мій найперший учитель» [32, с. 193]. Цікавим авторським використанням на позначення мовлення є лексеми *дозвідувати, зазвідувати* (у значенні *допитувати*), порівняймо: «А де вам було найлюбіше?» – **дозвідував я** [32, с. 193]; «А ви з котрих будете, пане?» – **зазвідав** мене сторож [32, с. 308]; І незчувся, як **зазвідав** його на голос: «Коли ж ви Спасителя домалюєте? Де таке видано, аби смолою лиця замащувати?!» [32, с. 73].

На повтор мовлення (говорити знову, ще раз те саме), переказ чужих слів або проказування слідом, часте згадування про щось указують лексеми *повторити, нагадати* та ін., однак в аналізованому тексті ми не виявили таких слів.

Дієслова, які регламентують комунікативну взаємодію між мовцями, за допомогою яких учасники мовленнєвого акту вітаються або спонукають до певних дій, зокрема *привітатися, поздоровкатися, запросити, попроситися*, теж належать до групи дієслів на позначення мовлення, наприклад: «*Бог у поміч! – **поздоровкався**. – Солома соломою, а сіно зиму годує*» [32, с. 172].

Слова *схопитися, вихопитися* указують на мовлення як раптову реакцію, коли мовець щось пригадує або ж помічає, наприклад: «*А чи можна числом вирахувати свою суджену?*» – **вихопилося** в мене [32, с. 194]; «*І свою судьбу теж знаєте?*» – **схопився** я [32, с. 195]. *Непорушний спокій вечора повнив наші серця. Та враз вона **схопилася**: «Тобі дурнички в голові, а мені сіно робити»* [32, с. 174].

Різку й коротку відповідь мовця на неприйнятну інформацію, непогодження з чимось автор актуалізує за допомогою лексем *відрубати, обрізати, відтяти*; мовлення персонажа у таких ситуаціях є рішучим й не передбачає досягнення компромісу чи подальшого обговорення, наприклад: «*Вмію барви мішати й крити ними дошки й полотно під образи*», – хвалькувато **відтяв** я [32, с. 101]; «*То завтра й присікайтеся*», – **відтяла** скоромовно й рушила далі [32, с. 323]; «*Земля, але не ріка*». – «*І ріка більше моя, ніж ваша і вашого міністра. Міст розбирати не буду!*», – **відрубав** я і обернувся [32, с. 328]; «*Война*», – **одтяв** старий [32, с. 482]; «*Не можу і не хочу*», – **відсікав** той [32, с. 548].

Часто вживана автором лексема *відмахуватися*, яка виражає відмову, ухилення мовця від чогось чи заперечення чого-небудь у відповідь на чийсь питання, наприклад: «*То від сонця*», – **відмахнувся** я [32, с. 329]; *Якось я насмілився запитати про це, але той **відмахнувся** звичною одмовкою: «Куриця теж несе однакові яйця, хоч ніхто її цьому не вчив»* [32, с. 60]; «*Казки*», – **відмахнувся** я, пам'ятаючи, як пройда-жид водив мене за ніс у дитинстві [32, с. 128]; «*Пусте*», – **відмахнувся** той костистою пучкою [32, с. 242].

Численність цієї ЛСГ слів зі значенням мовлення дає підстави стверджувати, що автор робить особливий акцент на взаємодії героїв, фокусує увагу читача на стосунках між ними, міцніше пов'язавши їх у комунікативній ситуації.

2.2. Стилiстично забарвленi дiєслова мовлення

Аналіз змісту дієслів говоріння, які трапляються в аналізованому тексті, за семантичними ознаками (компонентами) дає можливість «представити значення цих дієслів у вигляді структур, які складаються з інтегруючої та однієї або декількох диференційних ознак, що характеризують зміст, мету, якість і т. д. процесу мовлення» [4, с. 62]. Вагомий сегмент слів зі значенням мовлення в тексті романів становлять стилістично забарвлені лексеми, переважно розмовні, жаргонні та несхвальні, для позначення мовних актів, які характеризуються, зокрема, надмірною голосистістю, багатослівністю та нерозбірливістю.

Якщо до ключової семи *говорити* додавати конотативні семи «голосно», «шумно», «безладно», то матимемо синонімічний ряд з домінантою **кричати**. У романах «Криничар» та «Горянин» він представлений словами *крикнути, скрикнути, гукати, волати, голосити, лементувати, трубiти, галакати, психувати, зойкати*, наприклад: «Добрый день», – **гукнув** той із-за берега [32, с. 426]; «О, небеса! – **скрикнув** учитель. – Нарешті я дочекався від тебе першого зрілого запитання. Не «чому?», а «для чого?» [32, с. 196]; «Агов, Соломко!» – **гукав** я від самих воріт, забачивши в прозелені ліщинника її білу спідницю [32, с. 167]; Не раз, бувало, захекана прийшлячка **голосить** з перелазу: «Тимку-синку, дай позір на дурну бабу...» [32, с. 387]; «Та ти ще й **риболов, цiмборе!**» – **вигукнув** старий [32, с. 487].

Однак найчастотнішим в художньому тексті М. Дочинця на позначення голосного мовлення, синонімічним до лексеми *кричати* є діалектне слово

гойкати, первинним значенням *покрикувати* «гой», наприклад: *Міднолиций вождь з рідкими вусами підвівся в стременах і радісно гойкнув: «Ось ми й прийшли! Тут наша нова батьківщина»* [32, с. 26]; *Колись чув, як на базарі один низянин цоркав одна об одну глиняні люльки і гойкав: «Добра тяга, солодкий дим! Дзвенить, як залізо!»* [32, с. 37]; *«Врозтіч! Врозтіч!» – загалайкали псарі. Та «збуї» не одразу втямили, що від них хочуть* [32, с. 153]; *Від неї впродовж днини падав вузенький стовпець тіні, що поволі обертався, доки стояло сонце. «Та це ж готовий хрономір!» – вигойкнув я в радості* [32, с. 123]; *«Агов, Соломко! – загойкав я, аби хоч на хвилю затримати її. – А ми теж танці знаємо»* [32, с. 163].

Якщо до архісеми *говорити* додати значення *урочисто, святково, тріумфально*, то виникне ЛСГ з домінантою *виголошувати*: *виголосити, проголосити, проректи, продекламувати, відкарбувати, відчеканити, оголосити, проголосити*, наприклад: *А він виголошував далі низьким наспівним басом: «Якби я мав багряницю, я б накинув її тобі на плечі, як це робили славні спартанці з тими, хто вертався з бою переможцем»* [32, с. 184]; *Комендант, не дочекавшись від мовчальника одвіту, лагідно проголосив: «За вас клопочуть великі люди. Ми зважили на їх супліки і прийняли рішення перепроводити вас із льоху до вежового каземату, що має вікно»* [32, с. 153].

Досить наповненим семантично, стилістично й експресивно є ряд слів, значення яких можна передати так: *говорити* + «бездумно», «беззмістовно» = *теревенити*; *говорити* + «багато», «часто недоречно», іноді нісенітниць (відтінок зневажливості) = *верзти, верзяти, просторікувати, бовкати, торохтіти, базікати, патякати, не вгавати, молоти, городити, плести, точити яси, вихляпати, бовкнути, видзвонювати, верзти*, та ін., наприклад: *«Що верзеи?! Намальоване смертним є мертво, він ніколи не вдихне в це живу душу. То нащо тоді рукоблудити, творячи мертві подоби?! Іди й роби своє, а Аллаху залиш робити своє. Він не потребує помічників на землі»* [32, с. 287]; *«Воно й не дивина, що южного вабило бодай рукою дотягнути до*

того чуда. Може, вам, пане, не до дяки те, що я **просторікую?**» [32, с. 50]; *А пан Лойко не вгавав: «Тонцол! Тонцолні!»* [32, с. 111]; *«А чому якраз тут?» – не вгавав я* [32, с. 257]; *«Кажуть, грішно заздрити, – **ціковбанила** Одоця, – а я, вуйку заздрю. Чи знаєте кому?»* [32, с. 485]; *«А ви, вуйку, що вилупилися? – **пискотіла** Одоця. – Ану помагайте своїй бидлині потрафити на домівство»* [32, с. 484].

Дієслова цього ряду, зафіксовані в Словнику української мови зі значенням говоріння, мають стилістичне маркування «розмовне», «зневажливе», «фамільярне». Деякі з них, як-от: *бевкати, бовтати, торохтіти, молоти, ляпати, городити, плести, вихляпати, видзвонювати* входять в синонімічні відношення зі словами цього ряду лише в переносному значенні, тема говоріння простежується в контексті. Порівняймо: *«**Молов** усе, що спливало на гадку»* [32, с. 36].

Слова *пащекувати, торохтіти* в іншому контекстному оточенні можуть синонімізуватися з іншим семантичним рядом. Скажімо, слово *пащекувати* входить до синтаксичного ряду з домінантою *лихословити*; лексема *торохтіти* може означати розмову жваву, веселу, швидку, тому стає компонентом ряду, де домінантою є слово *жартувати*, наприклад: *«Ось це і є той сучий син, що смілиться проситися до вас на послух, пане Лойку», – крутіюквато **заторохтів** Мордко і шугнув мене ліктем. Дорогою до Паланку я розповів йому про свою собачу планиду»* [32, с. 104]; *«Я, вуйку, нічого не бачила й не чула», – змовницькою скоромовкою **відторохтіла** поштарка* [32, с. 604].

Досить великий і семантично місткий ряд дієслів на означення говоріння, які трапляються в аналізованому художньому тексті, вибудовується із звуконаслідувальних слів. Об'єднує їх те, що всі вони тільки в переносному значенні й обов'язково в умовах відповідного контексту можуть бути компонентами синонімічної групи дієслів говоріння. Неоднорідне в таких слів експресивне й емоційне навантаження. Сюди типово зараховують такі лексеми: *щебетати, туркотати, крктати, кигикати, курникати, гелготіти,*

воркотати, бурчати, музикати, гмувати, хмикати, пирхати, сичати, шипіти, скрипіти, шелестіти, сокотіти, цвірінчати, вйокнути, наприклад: «Я поправлю недоробки Бога», – **гоготав** він напідпитку [32, с. 542]; «Золота-а-а! – солодко **сокотав** дідо. – Сторожу її тут», – потюкав паличкою об землю, коло кудлатої стовбурової тіні, що лежала при його ногах, як вірний пес [32, с. 103]; «Хоча б оця, котру любить **музикати** старий сторож...» [32, с. 191]; «Дожилисьмо, – **кректав** дідо Микула. – З тебе половина лишилася, а яв же як у гробі живу. Просив сліпий глухого...» [32, с. 400]; «...вона **засокотала** ще приязніше: – Давно вас хочу розпитати про Василену.» [32, с. 411]; «Ти добрий слідопит... – **просичав** водій, майже не розціплюючи зубів» [32, с. 567].

Одиниці цього ряду *шипіти*, *шелестіти* в іншому контекстному оточенні можуть синонімізуватися зі словами ряду, де домінантою є лексема *шепотіти*, при цьому виявляються конотативні семи «тихо», «приглушено», «ледь чутно» тощо: *гугніти*, *лебедіти*, *бурмотіти*, *мимрити*, *жебоніти*, *гомоніти*, *хрипіти* та ін., наприклад: «Я в законі, – **мимрив** у хмільній тлумі. – Мені трудити западло» [32, с. 547]; «Робіть, робіть, гаруйте... такою й ваша доля буде», – **бурмотів** Йонко-жидик, показуючи нігтем на мурашу в бурштині. Чоловік із чужим обличчям і світовою чужістю душі» [32, с. 547]; «Дурний спить – дурне снить», – **промимрив** я [32, с. 169]; «Похрещу, – **шелестіла** вустами, як сухим листом, хвора. – На Покрову й похрещу» [32, с. 33]; «Маю, – притишено **шелеснула** губами. – Тебе» [32, с. 174]; Висушені віком і хворобою губи ледь чутно **шелеснули** [32, с. 305]; «Ова, то ти святий! – **прохрипів** сповідник. – А коли так, то йди у грішний світ і виправляй оту крихку людську природу» [32, с. 251]; «Уова-а-а», – лячно **прогугнів** я [32, с. 516]; «Але я, отче, хочу й говорити», – болісно **мимрив** я [32, с. 517]; «Чуєш, сестро», – **прохрипів** старий. – Ти поклала мене на коліна... домоглася свого... [32, с. 593]; «Аде. Буду їм до хвостів прив'язувати, – **гугнявив** сердито. – Коні, де хочуть, кладуть на плаці, а я за ними збираю» [32, с. 65].

Диференційна сема «неохоче, недбало, невиразно» актуалізована в дієсловах *цідити* (найчастіше у складі фразеологізму *цідити крізь зуби*), та авторському *прошикирявити крізь зуби*, наприклад: «Хочеш дочасно здохнути? – **процідив крізь щербаті зуби Бандьора**. – Нічого не підбирай із землі, ця проклята земля отруєна на лікоть углиб» [32, с. 529]; *Бритвочками зіниць Лойко відсік усякі пояснення, прошикирявив крізь зуби*: «Бери, що знаєш, і йди» [32, с. 169]. На приглушено-хрипле мовлення, у якому чути легке шипіння і посвистування вказує лексема *сипіти*, наприклад: «Своїм бучком-мечем поцоркав об руці плитняки, один, другий, третій. «Це теплі камені», – **засипів радісно**» [32, с. 11]; «Смерть?» – **просипів** я спаленими устами [32, с. 239]; «Відходячи до роботи, я почув краєм вуха, як мулла **просипів** до Назмі: «Якщо ти погонич, то маєш знати: худобу навантажують так, аби могла нести, а не так, щоб здихала» [32, с. 291].

Лексема *шепотіти*, яка становить ядро синонімічного ряду дієслів мовлення з конотативними семами «тихо», «приглушено», «ледь чутно», серед наведених вживана найчастіше, порівняймо: «Пане Лойку, **псів** можна любити», – **шепотів** я спеченими губами [32, с. 111]; «Моє золотко, – **шепотів** я сам до себе...» [32, с. 163]; «Днесь-завтра, – **прошепотів** старець, – я складу послідній звіт земний...» [32, с. 251]; «Старий чоловік, як глина», – **пришиптував** собі, засинаючи, бабину приповідку [32, с. 488].

Якщо ж до конотації *говорити тихо* додамо значення «незадоволено», «зі злістю», то слова *шипіти*, *сичати* увійдуть до синонімічного ряду з домінантою *лятися / сваритися*, наприклад: «Тис-с-с», – **затайно сичав** крізь поламаний зуб [32, с. 79]; «Роботи вчинив на ніготь, а в рот пакуєш жменями, – **погиркував** я. – Ану кажси міру їдла, як тебе навчено» [32, с. 66].

З огляду на глибину роздумів та емоційність героїв синонімічний ряд дієслів зі значенням *говоріння*, об'єднаний семами «говорити» і «незадоволено», «різко» є досить поширений: *сердитися*, *спалахнути*, *сичати*, *визвіритися*, *не витримати*, *дорікнути*, *обуритися*, *гарикатися*, *сікатися*, *бурмитися*, *найоржитися*, *напіндючитись*, *несамовитіти*, *грізнішати*,

клясти, нетерпеливитися, картати, гримати, сварити, буркнути, ганити, пробурмотіти, обуритися, сурмонитися, перешерститися, заверетенитися, нагороїжитися, наворохобитись, накостричитися, визвіритися, наприклад: «Мовчи, – **буркнув** Жига. – Муштруй ліпше полотнище» [32, с. 74]; «І ця дохла куриця мене охороняє, – **бурчав** я, обходячи сонного Ліня. – Як би мені необачно не віддавити їй лаби...» [32, с. 280]; «Злим, кажеш. То чому дався мені в голі руки твій злий сторож?» – «Ну-у, то ж ви єсьте, – **бурчить** уголос, а про себе: – Пес пса впізнає» [32, с. 34]; «І тюрма сильна, та чорт їй рад», – **відбуркнув** він, згадавши дідову приповідку [32, с. 364]; «Чому ви засмолили Спасителя? – **рубонув** я» [32, с. 57].

Експресивність та стилістична маркованість слів *щебетати, жебоніти, тьохкати, туркотати, вуркотіти* дозволяють об'єднати їх в окрему функціональну тотожність за семою *говорити + лагідно*. Лексеми *кигикати, тьохкати* СУМ не фіксує зі значенням говоріння: вони тлумачаться тільки як *звуконаслідувальні*. Умови контексту дають можливість трактувати їх як *скрикнути*. Слово *кигикати* має конотат *жалібно*, а слово *тьохкати* – *радісно, дзвінко*, однак у досліджуваному тексті такі лексеми не засвідчені.

Лексично містким є синонімічний ряд дієслів зі значенням говоріння зі спільною семою «на зло», «зозла»: *допекти, образити, вколоти, в'їсти, укусити, вліпити слівце, підкусити, забриніти насмішкою, самим лукавством зміряти, обпекти, кпити (день на кпини перевести), пустити їдь, глузувати, лукавити, пригнітити, перекривити, їддю полознути, обмовляти, вичавлювати, взяти за печінку чи селезінку, з уст каміння жбурляти*, наприклад: *Продавчиня з напускною співчутливістю **кольнула** його: «Що то за дивот...»* [32, с. 411]. Проте в досліджуваних романах автор використовує дієслова інших лексико-семантичних груп, які в контексті набувають значення говоріння, наприклад: «*Ого! Це по мені, – **сипів** лютотою радістю Штеньо. – Це мені любо*» [32, с. 359].

Водночас значно частіше використовує автор дієслова, які, позначаючи мовлення, водночас відображають позитивні емоції мовця, супроводжувані

сміхом (іноді й вимушеним), зокрема *сміятися, реготати* тощо, наприклад: «Знаєш, – *скривив я болісний смішок*, – коло дурної голови й рукам немає супокою» [32, с. 156]; «Агов, ти не на ті книші позираєш!» – *засміялася так дзвінко*, що аж кобила здригнулася [32, с. 156]; «З якого дива маєш журитися, Соломко?» – дурнувато *смішкував я* [32, с. 167]; Він справді пісно *всміхнувся*: «Скоріше вилазь із своєї нори і вертайся на псарню» [32, с. 171].

Як бачимо, найпоширенішими лексико-семантичними групами дієслів зі значенням мовлення у романах Мирослава Дочинця «Криничар» і «Горянин» є дієслова, які характеризують спосіб (манеру) мовлення, дієслова, які, передаючи безпосередньо зміст висловлювання, можуть мати позитивний чи негативний відтінок значення, тобто відповідне стилістичне забарвлення, дієслова, які характеризують зміст висловлювання за метою мовного акту і конкретизують комунікативний намір суб'єкта говоріння та зміст репліки, дієслова, які певним чином характеризують голос та дієслова, які акцентують на контакті співрозмовників. Вони значною мірою забезпечують емоційність та експресивність аналізованого художнього тексту.

2.3. Дієслова з контекстуально набутих значенням говоріння

Характеристика групи слів зі значенням говоріння на понятійній основі дає змогу досліджувати семантико-стилістичну взаємодію синонімів, а також і синонімічно зближуваних слів, словосполучень, компаративів, фразеологічних одиниць в умовах авторського контексту, індивідуально-авторського мовлення.

Дослідники синонімії часто аналізують ізольовані синонімічні ряди, взяті зі словників, унаслідок чого особливості реального живого використання синонімічних засобів залишаються поза увагою. У сфері зацікавлень не синонімічні реалії функціонування слова в мовленні, в контексті, а словникові синоніми, синонімічність яких безсумнівна.

Визначаючи синонімічний ряд дієслів зі значенням говоріння, окреслюючи їхнє лексико-семантичне поле, беремо до уваги контекстуальну,

мовленнєву «поведінку» синонімів в аналізованому художньому тексті, щоб подивитися на синонімію трохи ширше: дослідивши певну спільну закономірність і для узуального, й для okazіонального використання синонімізованих фактів мовлення, можемо говорити не лише про синоніми в лексикологічно-лексикографічному плані, але й про «синонімічну ситуацію», яка дає змогу об'єднати всі випадки синонімізації конструктивно і якісно різних одиниць мови у лексико-семантичному й функціонально-стилістичному аспектах [77]. Справді, чимало лексичних одиниць синонімізуються з дієсловами говоріння тільки в контексті. Поза синонімічною ситуацією, в словникових статтях ні в прямому, ні в переносному значенні у них не виявлено семи говоріння. У цьому, на думку дослідників дієслів говоріння, полягає один з основних проявів функціонування дієслова *говорити* у тексті: відбувається вироблення діагностувальної моделі функціонально-текстового і дискурсивного розвитку семантики будь-якого дієслова, що співвідносить з поданням мовної події [6; 9; 18].

Причому ця діагностувальна модель настільки деталізована, відточена, комунікативно і номінативно вивірена практикою подання мовної події, що збою в розумінні реципієнта не відбувається навіть тоді, коли використовується в якості імені дії дієслово зі значенням, далеким від значення говоріння. Порівняймо: *видихнути* – сказати з полегшенням; *реготати* – говорити, гучно сміючись; *гигикати* – сміятися, видаючи звуки «ги-ги», *оторопіти* – говорити здивовано; *одкритися* – говорити щиро; *просвіщати* – говорити повчально; *затривожився* – говорити з тривогию; *погодитись* – говорити в унісон з думками співрозмовника; *доводить* – говорити переконливо; *зітхати* – говорити з сумом; *згадати* – говорити про минуле; *цікавитись* – говорити випитуючи; *ожити* – говорити жваво; *обірвати* – говорити не дослухавши; *скипіти* – говорити зі злістю; *довбати* – говорити те саме; *признатись* – говорити правду; *нагадати* – говорити про те, про що вже йшлося; *розгубився* – говорити розгублено; *зоріти* – говорити

натхненно; *стрепенутися* – говорити вражено; *спалахнути* – говорити зі сплеском емоцій; *підкиснути* – говорити розчаровано, незадоволено; *засміятися* – говорити весело; *прицінитися* – говорити зважуючи; *розпогодитись* – говорити лагідніше, наприклад: «*За те, що морда жидівська. Та ще й без морди...*» – **зареготав** санітар [32, с. 542]; «*Якось будемо. Ми й так – то з Ним, то без Нього. – Пожбуриє плескача по воді навскоки і **видихнув**: – Головне, Ферку, що Він з нами завжди*» [32, с. 58]; «*А пензлем, хочете сказати, ще легше водити*», – **видихнув гіркоту** з себе маляр» [32, с. 59]; «*Твоя воля, якщо не боїшся лишитися без вух і носа*», – **гигикали** псарі [32, с. 109].

Спостерігаючи відношення між елементами ЛСГ слів зі значенням говоріння, що була створена і проаналізована за допомогою методу компонентного аналізу, ми дійшли висновку, що до створеного списку потрапили слова, які стоять на значній семантичній відстані від слова-ідентифікатора *говорити*, що було відзначено й у інших наукових розвідках (наприклад, 5).

Процеси, які позначають ці дієслова, можуть належати не лише до мовленнєвої сфери. Але у контексті вони використовуються саме у такому розумінні. Сема говоріння, яка відсутня у словниковому значенні цих слів, актуалізується у наведених комунікативних ситуаціях.

Виділені дієслова, ужиті в аналізованих контекстах зі значенням говоріння, СУМ тлумачить їх лише в прямих значеннях. Зважаючи на «поведінку» цих одиниць у певному контексті, ми можемо зарахувати їх до функціональної тотожності дієслів мовлення. Саме в умовах синонімічної ситуації, яка виникає в процесі мовленнєвої діяльності, «виявляються диференційні ознаки слів, семантика простежується не лише на лексичному, а й на стилістичному, функціональному рівнях, з урахуванням емоційно-експресивних відтінків одиниць, які вступають у синонімічні відношення і утворюють семантичну функціональну тотожність» [70, с. 12].

На думку дослідників дієслів мовлення, дієслово *говорити* співвідноситься з усіма гранями мовного вчинку, представляючи собою і називаючи всі проєкції і ролі учасників мовленнєвого події (розповідь, переказ, міркування, опис, питання, думку, жест, почуття, вчинок, поведінку та ін.) [5]. За спостереженнями О. Межова, дієслова мовленнєвої діяльності охоплюють, окрім конкретних значень **повідомлення** (*казати, говорити, розповідати, заявити, повідомляти* і под.); **спілкування** (*розмовляти, домовлятися, питати, відповідати, заперечувати* та ін.); **спонукання** (*просити, вимагати, пропонувати, радити* та ін.), також лексеми на позначення **емоційного впливу** (*привітатися, попрощатися, запросити* тощо) та **мовленнєвого вираження емоцій** (*скрикнути, здивуватися, вразитися* та ін.). Учений також зауважує розбіжності трактування мовлення як окремого виду діяльності у працях мовознавців.

Окремі граматисти пропонують об'єднувати в одну групу дієслова мовлення і мислення, хоча, за слушними зауваженнями інших дослідників, таке об'єднання недоречне, оскільки «...висловлення, на відміну від мислення, характеризується обов'язковою спрямованістю на співрозмовника (або слухача), воно завжди адресоване комусь», а також «за лексичним значенням ці дієслова співвіднесені з різними явищами; їхня відмінність у речовинному значенні зумовлює і неоднорідність їхньої синтаксичної дистрибуції» [Цит. за 53, с. 131–132]. Водночас погоджуємося з твердженням, згідно з яким, деякі дієслова мислення, наприклад: *думати, роздумувати, задумуватись, міркувати, розмірковувати, замислюватися* тощо, водночас указують й на мовленнєвий процес. М. Дочинець активно послуговується дієсловами цієї групи, синкретично змальовуючи процес мовлення як результат певних мисленнєвих дій, наприклад: «*Лізуть у зуби й готово! – подумав про себе. – І не відхрестися*» [32, с. 482]; «*То сливове чи яблуневе дерево може бути вашим, приватним, – роздратовано товмачив голова, – а лісове є надбанням держави*» [32, с. 427]; «*Плющ!*» – *блиснуло в моїй пам'яті* [32, с. 210]; «*Я сама простелюся тобі м'якою дорогою. Я для тебе*

спасенним дахом буду, хлопче», – **відлунювала потривожена пам'ять** [32, с. 322]; «Нехай вони вовки, – **думав я**, – зате я чоловік. І я повинен держати верх» [32, с. 107]; «А чийсь руки це довершують, – **гірко подумав я**, – Ліпше б їм бути вічно опухлими чи всохлими» [32, с. 157]; «Я донесу, не бійся», – **прочумався я** [32, с. 156]; **І враз мене осіяло, наплинув такий простий і ясний рішенець**: «Петре, чуєте, я знаю, як віднайти лаз» [32, с. 169]; **Звисновкував так**: «Ручна робота тобі вже дається» [32, с. 191].

Справді, акт говоріння, вимовляння певної репліки, у комунікативній ситуації невіддільний від міміки, жестів, дій, які його супроводжують і увиразнюють. У зв'язку з цим слова на позначення супровідної до говоріння дії чи стану мовця, розміщені після прямої мови чи перед нею (у словах автора), набувають неявної, прихованої семи говоріння.

Серед словосполучень, що набувають у контексті значення говоріння, виділяємо словосполучення, що описують **міміку мовця** у момент говоріння і тим самим виявляють емоційні семи (сміх, подив, тривогу, незадоволення, біль тощо), властиві синонімічному ряду з домінантою *говорити*, наприклад: «Побачимо, що за звірець. У зайця й осла теж довгі вуха...» – **скривив тонкі бліді вуста, що мало виказувати осміх**» [32, с. 104]; «Що ви рахуєте? – **підняла лискучі торочки брів**. – Я ж тут одна» [32, с. 322]; Вічка її зацвіли чорнобривцями, а **губки вередливо відкопилились, як шийка дзбанника**: «Ба що ним буду застібати, чи не пазуху? Боїшся щось там увидіти?» [32, с. 167]; «Ти б не був собою, аби не вколов хоч словом», – **зашарілася лицями** [32, с. 172]; Він **нахмурих брови**: «Тебе дивує, що я в темниці опанував чужу бесіду» [32, с. 192]; На губах його **змійлася недобра усмішка**: «Скажу, що твоя свобода, зухвалий гяуре, справді не має ніякої ціни» [32, с. 298].

Між ними частотними є словосполучення **на позначення погляду** мовця в момент говоріння. При спілкуванні мовець неодмінно дивиться на співрозмовника, *говорити* і *дивитися* у комунікації – дії синонімічні. Погляд відіграє ключову роль для розуміння й інтерпретації сказаного, він здатний найбільш тонко і глибоко передати внутрішній стан героя. Такі

словосполучення набувають значення «говоріння від душі», наприклад: *«Монах навіть не глянув у його бік: «Поклади мішок у закуток»* [32, с. 219]; *Дора похлихо заглянула мені в очі: «Це якась смертельна монета?»* [32, с. 295]; *Її око це нараз ухопило: «Я рада, що днесь ти обутий»* [32, с. 156]; *Старий показав пампушок, запитуючи мене округленими очима: «Що це? Кому це?»* [32, с. 165]; *«А моя жура – ти, хлопче», – охолодила мене сутемком пригаслих очей, мовби густе дерево поклато свою тінь* [32, с. 167]; *«Та де, – опав очима Цало. – Чудно таке чути»* [32, с. 135].

На процес мовлення можуть указувати й словосполучення, що виражають **жести мовця** у процесі виголошення репліки, які емоційно відтіняють дію мовлення і приховано містять сему говоріння, наприклад: *«Як? – стрепенувся я з подиву. – Як таке може бути: ми тут, а Його немає з нами?»* [32, с. 57]; *«Це не з твоєї голови насипалося?» – задирався я, показуючи на віхтики вівсяної соломи на дорозі. – «А це не ти стратив голову?» – передражнювала вона мене, витягуючи з кошика головку капусти* [32, с. 162]; *«Ти, хлопче, Божий день тут перебудь, бо піб'є 'тя буря до кісток. Чую шкірою – градом несе», – дмухнув на долоні, здуваючи кукурудзяний пил, і витер їх об волосся* [32, с. 350]; *«Що я на правду хотів би – розколоти тобі дурний черепок», – Штень труснув вузлуватою герлигою, лакованою долонями* [32, с. 355].

Словосполучення, що виражають **супровідну до говоріння дію**, яка увиразнює настрій, емоції сказаного, і також входять у семантичне поле дієслів зі значенням говоріння, «заражаються» його ключовою семою: *«А в тебе під шапкою дурний камінь», – вдарила білими литками коня – і лише китиці черлені завіялися над гривною* [32, с. 156]; *«То позирай!» – правицею обхопила коня за шию, а лівою ущипнула за вухо – і кобила стала свічкою, ще й тричі обернулася на задніх ногах* [32, с. 163]; *А вона вхопила відро і натягла йому на голову: «Не смій на мене випулятися!»* [32, с. 351].

Побіжна дія, що супроводжує мовлення і відбувається одночасно з ним, передає неповторний відтінок настрою, почуття героя, з якими він вимовив

фразу, і стає розгорненим членом синонімічного ряду з домінантою говоріння. Ці складні, поширені синоніми в тексті мають вузьку спеціалізацію, бо відтворюють власне конкретний нюанс думки й емоції героя на певному зрізі сюжетного розвитку, який більше не повториться. Синтаксично їх, звичайно, можна подати у вигляді дієприслівникових зворотів з пояснювальним експліцитним нейтральним дієсловом говоріння, і така трансформація, зрозуміло, не спричинює викривлення змісту речення, наприклад: *розбуркав мене* = *сказав, розбуркуючи мене* [32, с. 169]; *витягає хитрун вторговану монету* = *каже, витягуючи вторговану монету* [32, с. 135]; *вхопила відро і натягла йому на голову* = *сказала, вхопивши відро і натягнувши йому на голову* [32, с. 351].

Для уникнення громіздкості фрази нейтральні дієслова зі значенням говоріння часто опускаються, переходять у приховану площину, «віддаючи» свій семантичний заряд дієслову на позначення супровідної дії. Отже, дієслова *розбуркав, витягає, вхопила і натягла* набувають прихованої семи мовлення і стають компонентами лексико-семантичного поля дієслів зі значенням говоріння.

У романах у словах автора, що обрамлюють пряму мову героїв, трапляються й описи внутрішньої дії, що супроводжує мовлення, – дії в душі героя. Її акцентування накладає на репліку особливу тональність, що дає підстави стверджувати, що словосполучення на вираження внутрішньої дії теж набувають семи говоріння: «*Нащо мені нова хижа? – розгублено скрушається Жига. – Старому вину і в старих міхах добре*» [32, с. 87] – сказав розгублено й зажурено; «*Звідки, звідки він може знати?!*» – *гнітився я в подиві* [32, с. 168] – говорив розгублено; «*Мулла скривив овечі губи в пісній гримасі: «Порожній збан дзвінко гримить. Чи, може, ти вмієш заклинати хмари*» [32, с. 297] – сказав зневажливо.

Стани мовця в момент вимовляння кожної репліки є особливими й неповторними, тому, природно, для їх більш повного, несхематичного відтворення часто мовцеві не вистачає синонімів, закріплених за домінантою

говорити у словниках. Словосполучення, що описують у тексті відтінок наміру чи стану мовця у процесі говоріння, є своєрідними аналітичними, складеними синонімами на протигагу простим, синтетичним, і при спрощенні їх, звичайно, можна звести до однослівних, втрачаючи при цьому відтінок настрою.

Частими є випадки введення слів автора після прямої мови за допомогою єднального сполучника *і*, що формально надає дії, вираженій словами автора, статусу однорідного члена речення. Інший однорідний член, співвідносний з прямою мовою, – опущений, і з контексту його можна відтворити з допомогою дієслова зі значенням говоріння: *промовив, сказав*. Сполучник *і* вказує на послідовність подій: мовець спочатку сказав, а потім виконав дію – на відміну від безсполучникового приєднання опису супровідної дії, яка відбувається одночасно з вимовлянням.

У тексті автор часто опускає слова зі значенням говоріння з метою уникнення семантичної надлишковості, а їхня головна сема виявляється у значенні наступного слова: «З якого?... *Ді, Моцо, ді!*» – *і залопотіли* *попід грабником золоті коси над білою гривною* [32, с. 167]; «*А й правда!*» – *і сам усміхнувся*. *Він рідко сміявся голосом* [32, с. 87]; *На губах його зміїлася недобра усмішка*: «Скажу, що твоя свобода, зухвалий гяуре, справді не має ніякої ціни» [32, с. 298]; «*Йду, йду. Мене навчено дурнів обходити*», – *кинув через плече і весело гейкнув на коня* [32, с. 356]; *Кривий бубнар Сюсько крізь музику під'юджував їх*: «*Чи ми сюди прийшли горам густі? Чи ви килаві? Ану ноги в руки – дівку в оберт!*» [32, с. 357]; «*Яка праца – така плаца! – вергав нам у очі Галас, виказуючи мізерію нашої користі. – Ровта лінюхів! Як відчиню двері й віконниці, то всіх вас протягом винесе...*» [32, с. 91].

Як бачимо, до лексико-семантичного поля дієслів говоріння включаються практично всі слова та словосполучення, що вводять пряму мову або контактують з нею. Вони стають функціональними еквівалентами дієслів говоріння у художньому контексті.

Дослідники, що вивчають текстові реалізації дієслів зі значенням говоріння в художньому стилі, зараховують до ЛСП дієслів говоріння одиниці, що співвідносяться з процесом мовлення завдяки контекстуальній сполучуваності зі словами типу *голос, мова, слово* [9, с. 12]. У романах «Криничар» і «Горянин» випадки такого співвіднесення досить часті.

Вагомою як за семантикою, так і символічним забарвленням є лексема *слово*, яка також часто виступає актантом дієслова *говорити*. Щоб зрозуміти вагу, важливість, неоціненність слова в повсякденному житті людини, наведемо кілька уривків роздумів автора з роману «Криничар»: *Я часто міркую: чому ми так легковажимо словами? Й самі коли їх промовляємо, сіючи по вітру, як лист; і коли слухаємо, та часто не чуємо чужі. Так і я тоді слухав Данила-Копача й не чув. А слово не розвійний лист, слово може впасти каменем на гниле болото; слово може лягти гойним мастилом на рану сердечну; за слово, як за нитку, можна взятися і випрямити свою долю. Та що там казати, всі ми заднім розумом тверді* [32, с. 103]; *Велике благо – мовчання. Бо той, хто вміє розумно мовчати, бесідує з Богом. Але саме слово – велика сила. Щоправда, тут більше важить, не скільки слів і які вони, а те, як їх підібрати, розмістити і як виголосити. Напучуючи мене в красномовстві, Гречин ніби вливав у мене новий стрій розмишлення, новий сенс життя. Зі струнких і дзвінких, наче литих із бронзи, словесних рядів, вилущувалися істини, що ставали опорою, стовпцями для моєї хиткої свідомості* [32, с. 202]; *«І тоді він, не владний над замками, відкрив мені інші двері – двері Слова»* [32, с. 202]. Словами, як і вчинками, не можна легковажити, бо слова – не розвійний лист, як стверджує автор, слово може важко пригнітити або ж, навпаки, оздоровити, бо воно – велика сила. І мудрості, і душевно рівноваги, спокою та щастя досягає той, хто зумів відчинити найважливіші двері – двері Слова. Зрештою, Слово творить цілий світ : *«Мій світ не барви, а Слово», – сухо одказав чернець. «Але ж Слово теж має барви», – долучив я. «І не лише барви, а й музику, і пахоці, і рух, і потугу»* [32, с. 256]. І тут же пригадуємо усім відомий перший рядок

Євангелія від Івана з Нового Заповіту: «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово».

«Барви» слова, його «музику», «рух», «потугу» М. Дочинець передає якнайрізноманітнішими епітетами, порівняймо: «Соломко, золота моя Соломко, де знайти мені **чулі й розцвічені слова**, аби розповісти про неперервне пожарище мого серця...» [32, с. 168]; «Я згодився. **Прості слова**, а так ударили в серце. Симко дякував мені, що я пристав на його раду» [32, с. 97]; «Побрехи, – всміхнувся монах. – Люди, що заселяли місцини, зазвичай давали їм назвиська від **доброго слова**, аби повернути сюди добро, аби легше тут жилося» [32, с. 99]; «Тепер, пригнутий перекопаними пластами, посижкував у холодку і задирав **замашним словом** перепутніх» [32, с. 103]; «І ліками, котрі Сам сотворив і рясно розсипав довкола. Хто має очі – знайде. Хто має вуха – почує **цілюще слово**» [32, с. 117]; «Я посадив свій сад двадцять років тому і називаю його **давнім гарним словом** – вертоград» [32, с. 118]; Пулькаті, як у жаби, Мордкові очі налилися кров'ю, і крізь непорушні уста він виштовхнув язиком **кругленькі тихі слова**: «То не один талер, а десята частка твого заробку. Ваговита частка» [32, с. 128]; «Чи не хочеш ти стати отим тисячним?» – курилися крізь зуби разом з люльковим димом **голоднякові слова**» [32, с. 135]; «Інак тяжко зароблене обернеться в «дарунок» пройдам. Довіряй тільки людям живого діла й **твердого слова**, з доброю славою» [32, с. 138]; «Як мало треба людині: добра їда, **потішне слово**, лагідність тихого вечора» [32, с. 159]; «Непомітно, ніби поковзом обертав Гречин **віще слово** й до наших із ним злигоднів» [32, с. 204]; «Мій найперший побратим казав, що робота – **святе слово**. Не так вже й багато їх, таких **поважних** слів. А він на цьому добре розумівся» [32, с. 240]. Отже, слово може окрилювати й надихати, втішати й розраджувати, тоді слово – *тихе, добре, тихе, чуле, розцвічене, гарне, потішне*, водночас може бути *твердим, віщим*, або й навіть *святим*. Але так само слово може ставати *скупим, кривим і безбарвним*, наприклад: «І той, як завжди, **скупо наточуючи безбарвні слова** (бо барви беріг для своїх дощечок і полотен), повідав мені

дивний переказ» [32, с. 26]; «Я б не звався учнем Гречина, якби нарікнув бодай **одним кривим словом** на сутужність свого побиту чи на якогось лиходія, що зламав мені дорогу, сокрушив судьбу» [32, с. 90].

Окрім прикметників, які виступають художніми означення до лексеми слово, цей іменник поєднується також з дієсловами, утворюючи цікаві метафоричні образи, порівняймо: «Його слова **цідилися** в погарчики разом з вином, їх чужість до мене не доходила» [32, с. 50]; «Ті **кволі слова** **впали** тоді в свіжий струмець і стекли в ярк. Якось не при часі було їх обмірковувати. Та слова – не вода, вони часто **вертаються** до нас своїми **потаємними руслами**» [32, с. 92]; «Иов! – слово його **впало, як відро в криницю**. – Це добре!» [32, с. 101].

Слово – незмінний супутник людини: особа може *не гайнувати часу на слова*, здатна *глитати слова*, словом людина спроможна *зачаровувати, здрібнити, грішити* або й навіть *бити*, порівняймо: «Майстровий **ствердно прикліпнув**. Цей чоловік **не гайнував часу на слова**. Вже давав розказ, де **стовпити робітні поприща**» [32, с. 47]. «Як... вона віддалася... Юлина?» – *глитав я слова, що не давалися, як тверді кислци*» [32, с. 242]; «Сам **дебелий і важний**, цей чоловік мав звичай **словами все здрібнювати**» [32, с. 47]; «**Не грішіть словом**, панику. Нам би ваші школи» [32, с. 47]; «**Бо земля-мати прогонує чоловіка і без ремесла й грамоти**», – **зрешетив скорословом**» [32, с. 126]; «Пан Лойко **замахнувся шпіцрутенном**, але тут же **опустив його**. Він **ніколи не бив руками ні псів, ні людей**. Він **бив надійніше – словом**» [32, с. 182]; «...це робили за нього інші, **зачаровані його словом**» [32, с. 191].

Лексема *голос* лежить на дуже близькій асоціативній відстані від ядерного дієслова *говорити*: ключовою його семою є власне «виражати голосом». Лексема *голос* передбачена валентними зв'язками дієслова *говорити* і характеризує її щодо засобу здійснення дії: *говорити чим? з допомогою чого?* – голосом. Сполучувані зі словом *голос* мовні одиниці виражають манеру, тональність, емоційне забарвлення сказаного і відображають процес мовлення, тобто співвідносяться з дієсловами *говоріння*.

Порівняймо у тексті: *«Пане, – устромився мудро інший голос: – Ви хитряка Микулу не слухайте. Таких майстрів ще найти. Двома руками підкови клепле»* [32, с. 97]; *«Зачекай, чоловіче, – наздогнав мене кволий голос: – Я не жебраю, я сіла спочити тут»* [32, с. 313]. Голос може набувати різних відтінків, тональностей, швидкості, тощо: *сказав Мордко сухим, як скрип пера, голосом; мені навіть тихий голос почувся; наче аж чуєш протяжний голос умореної верховинки; густим голосом потіснив молочну мряку; рипів його сухий голос; Йванко напускає в голос винувату хрипінку; гуділи люті голоси; пробився через замішання голос; бережно простромив тишу її голос; крізь болісні памороки пробився рипучий голос; запитав твердий голос, знакомитий голос.*

Отже, лексико-семантичне поле дієслів зі значенням говоріння у романі має низку лексико-семантичних груп, найбільш численних за лексико-семантичними варіантами: дієслова, які характеризують зміст висловлювання за метою мовного акту, описують манеру мовлення, містять елементи звуконаслідування, акцентують на взаємодії співрозмовників.

Таке представлення у тексті дієслів говоріння надає розгортанню сюжетних ліній у романах динамічності, увиразнює дію і сприяє розгортанню конфлікту твору, вносить у текст експресивну виразність, забезпечує емоційність розгортання сюжету і є важливою рисою ідіостилі письменника. Аналіз дієслів говоріння у тексті показує, що у розглянуте лексико-семантичне поле включаються дієслова, які за словником не мають семи говоріння, а набувають її виключно в контексті.

РОЗДІЛ 3

ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЄСЛІВ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ МОВЛЕННЯ

3.1. Семантико-синтаксична валентність дієслів зі значенням мовлення

Дієслово *говорити*, як дієслово в основному цілеспрямованого мовного процесу, має обмежену здатність характеризувати цей процес. Цю обмеженість воно долає через найширшу парадигму лексичної сполучуваності. У тексті дієслово, будучи структурним і семантичним центром речення, є виразником предикативних категорій і визначає своїми валентностями кількість, форму й загальну семантику компонентів, що оточують його [9, с. 14].

Основну особливість дієслова вчені вбачають у його синтаксичному статусі, тому що дієслово є потенційною синтагмою. Розгляд його вимагає особливої уваги до синтаксичного оточення, лексичної сполучуваності (валентності), а також типів керування. До номінації дієслів звичайно включені загальна сема процесуальності (бо будь-яке дієслово описує процес здійснення певної дії), а також зумовлені нею семи, які відбивають такі фактори (семантичні ознаки): 1) суб'єкт дії; 2) об'єкт; 3) результат; 4) спрямованість; 5) спосіб та 6) мету [40, с. 12].

Специфічною особливістю дієслова як частини мови є те, що воно, виражаючи дію чи стан суб'єкта, потребує граматичних засобів для розкриття або дальшого розгортання свого значення. Зокрема, дієслова потребують характеристики щодо місця і часу перебігу дії (*їхати степом, працювати вечорами*), причини та мети її виконання (*усміхатися від щастя, вийти на штурм*), засобу її здійснення (*їхати поїздом, різати ножем*), вказівки на об'єкт, відносно якого відбувається дія (*писати лист*) тощо [16, с. 12].

Потенційна здатність дієслова входити у закономірні сполучення з іншими словами, в тому числі й з формами непрямих відмінків імен, для

вираження певних синтаксичних відношень, називається його сполучуваністю (валентністю). Дієслова української мови не однорідні щодо властивої їм сполучуваності. Одні з них здатні поширюватися лише однією формою непрямого відмінка (одновалентні дієслова); інші – двома, трьома чи кількома залежними словоформами різного граматичного значення (дво-, три- чи полівалентні дієслова).

Слід зазначити, що не всі словоформи, які є потенційними партнерами дієслова за сполучуваністю, реалізуються в реченні однаково. Деякі з них вживані при дієслові обов'язково, інші – факультативно. Або, інакше кажучи, розрізняють обов'язкову і факультативну сполучуваність дієслів. Обов'язково вживаними при дієслові бувають лише ті словоформи, які служать важливим засобом розгортання його лексичного чи граматичного значення; без таких словоформ дієслово є не завершеним у структурно-семантичному плані і в реченні самотійно виступати не може. До дієслів з обов'язковою сполучуваністю належать, наприклад, перехідні дієслова [31, с. 45].

Факультативна сполучуваність дієслова характеризується тим, що вживання певної словоформи при ньому є можливим, але не обов'язковим, і без такої відмінкової форми дієслово є семантично достатнім.

Сполучуваність дієслів зумовлюється низкою факторів. Із факторів, які впливають на здатність дієслова вступати в сполучення з іншими словами, насамперед відзначають його семантику – індивідуальне лексичне значення окремих дієслів або загальне значення, властиве групі дієслів. Саме семантикою дієслова визначається лексичне коло імен, здатних входити з ним у сполучення; інакше кажучи, певний лексико-семантичний клас дієслів сполучається лише з певним семантично сумісним класом імен (адже в основі сполучуваності слів лежать реальні відношення між предметами і діями об'єктивної дійсності). Це закон мови, і тільки дотримуючись його, можна правильно будувати словосполучення [48, с. 8]. Синтаксична сполучуваність дієслів зумовлюється рядом семантичних, граматичних та словотворчих

особливостей, що властиві як дієслову, так і залежному субстантиву. Визначальна роль у цій взаємодії належить категоріям дієслова.

Для того, щоб розкрити справжню систему лексико-семантичних відношень між дієсловами говоріння, необхідно здійснити планомірне вивчення не тільки їх словникових дефініцій, але і максимально великої кількості контекстів, у яких трапляються досліджувані слова [6, с. 62]. Цей розділ присвячений дослідженню сполучувальних властивостей дієслів говоріння, вжитих в аналізованих романах. Дієслова із загальним значенням мовлення (говоріння), як і перехідні дієслова, належать, як відомо, до дієслів з обов'язковою сполучуваністю (*повідомити, розповісти* кому про кого, що).

При аналізі валентних зв'язків дієслів говоріння у тексті романів М. Дочинця «Криничар» і «Горянин» виявляємо, що потенційно дієслова зі значенням говоріння входять у синтаксичні сполучення за такими характеристиками:

Суб'єкт – хто? – я (Криничар), *Мордко, Жига, старий, турчин, ватаг* тощо, наприклад: .

Об'єкт – що? про що? – *А він кожному щось радив тріскучим голосом* [32, с. 39];

кому? – Петрові, йому, наприклад: «Тоді я сказав **Петрові**: «Згода, кедь щось вийде з вашої затії, я буду вам добрим помагачем» [32, с. 159];

з ким? – *Треба повісти, що капітан силвся говорити зі мною по-русинськи, підмішуючи мадярські слова* [32, с. 123];

до кого? – «От і поміч тобі», – підкліпнув **до мене** [32, с. 153]; ...*Мулла просипів до Назмі* [32, с. 291];

чим? – «*Похрецу, – шелестіла вустами, як сухим листом, хвора. – На Покрову й похрецу*» [32, с. 33].

До обставинних поширювачів належать такі різновиди: способу дії: як? – *голосно, поштиво, шепотом, злякано, багато, поквалливо*; часу: коли? – *вчора, сьогодні, взимку, за обідом*; місця: де? звідки? – *надворі, з човна, іззаду*, наприклад: *підспівув збоку Мордко* [32, с. 41]; *запитав у воротях Мордко* [32,

с. 43]; мети: для чого? – *навмисне, аби сказати, для сміху*; міри і ступеня – скільки? – *двічі, сто разів, ні разу*.

Аналіз валентності дієслів зі значенням говоріння у тексті роману підтверджує думку, що їхніми обов'язковими актантами є суб'єкт та об'єкт говоріння, а факультативними – обставинні поширювачі, наприклад: *«Мостом прогрімилі кінні гонведи, **передовий щось скоромовно** розказував їм»* [32, с. 239] (*розказував – хто? що? кому? як?*); *Мурикав собі щось під колючками вусів...* [32, с. 531] (*мурикав – хто? що? кому?*); *«Нічого, налижешся поту через день, – утішив мене сторож. – А може, й крові. Кривця солена»* ... [32, с. 531] (*утішив – хто? кого?*). Дієслова зі значенням говоріння можуть у тексті вживатися і без своїх обов'язкових поширювачів.

Здатність дієслова функціонувати в реченні і без деяких його потенційних партнерів за сполучуваністю насамперед зумовлене тим, що саме дієслово в своєму лексико-граматичному значенні вже ніби сконденсувало, ввібрало семантику його постійних поширювачів або поширювачів з контексту [18, с. 348]. Такі лексеми мисляться при ньому, хоч безпосередньо й не вжиті. Порівняймо, наприклад, у реченні – *«Що ж ви будете, Мошку, робити без своєї «Русалки»?» – запитав я ...* [32, с. 48] – при дієслові *запитав* не вжито прямого об'єкта; проте з урахуванням контексту він легко домислюється: *я (Криничар) запитав (Мошка) (про Русалку)*. У цьому разі дієслово говоріння реалізує свою об'єктну валентність приховано, неявно (імпліцитно). Як бачимо, для дієслів зі значенням говоріння суб'єктно-об'єктна валентність є найбільш частотною й обов'язковою, а обставинна – додатковою, факультативною.

Як зазначає В. Войцехівська, для ЛСП дієслів говоріння в цілому характерна однотипна сполучуваність. Кожне дієслово реалізує своє значення, не виходячи за рамки потенційно можливих сполучень, які є характерними саме для цього ЛСП [18, с. 346].

ЛСП дієслів говоріння характеризується певним набором семантичних ознак, які так чи інакше пов'язані з вираженням поняття «процес мовлення».

Ці ознаки можуть бути або компонентами значення самого дієслова, або міститися в елементах синтагматичного ланцюга, що сполучаються з дієсловами мовлення.

3.2. Суб'єктно-об'єктні валентні зв'язки дієслів на позначення мовлення

Суб'єктна сполучуваність дієслів говоріння є найбільш частотною й обов'язковою для розкриття і розгортання свого значення. Вона реалізується у вигляді синтаксичного зв'язку *говорити + хто*, що співвідноситься з предикативним центром речення. На матеріалі художнього тексту романів М. Дочинця «Горянин» і «Криничар» було встановлено, що в сполученнях з дієсловами говоріння в ролі суб'єкта переважно виступає іменник або займенник.

Частотність і обов'язковість суб'єктної валентності дієслів зі значенням говоріння зумовлена, на нашу думку, тим, що головним учасником ситуації мовлення виступає суб'єкт дії. Дієслова говоріння в аналізованих романах позначають діяльність, що породжується діячем і ним активно стимулюється, тому мовлення персонажів твору не існує саме по собі, а вимагає їхніх зусиль, енергії. Письменник детально змальовує складні людські долі, глибоко розкриваючи психологію своїх героїв через мовлення.

Дієслова мовлення у контексті художнього твору допомагають авторові найточніше передати як почуття персонажів, так і їхні настрої та переживання. Мовлення героїв роману дає найвлучнішу оцінку рисам їхнього характеру. Зокрема, для характеристики єврея Мордка автор добирає специфічний ряд дієслів зі значенням говоріння, які виявляють його життєву мудрість, та водночас хитрість та скупість: *«Воно давно чекає тебе, – сказав Мордко сухим, як скрип пера, голосом. Вигреби попіл і розсип його довкола яблуні. <...> Лишень не забудь розпалити свіжий вогонь і наносити дров, аби і я мав печене яйце на неділю»* [32, с. 39]; *Після чудних Мордкових слів я почав прислухатися до безмовного досі світу* [32, с. 39]; *«Чи ти приніс мені*

ще один свій гріш?», – **запитав несподівано Мордко**. – ... Принось завтра глиняну копійчину і забирай своє яблуко», – **Мордко позіхнув, показуючи, що на цьому втратив до мене інтерес**» [32, с. 39]; «Тучна яблінка, вгодована, – **підспівував збоку Мордко**, – бо доста мала попельцю і курячок. Гай-гай, як придаш – так і маш» [32, с. 41]; **Мордко чекав мене з ножиком**: «Милий челяднику, ану лишень утни й мені мізерний кусничок, бо дуже лакоблюся на твоє яблучко...» [32, с. 41]; **Любився гостинчик і Мордкові. Він смачно плямкав і закочував свої вирлуваті очі**: «Йой, яка солоденька йонатаночка! Як співанка моєї мамки...» [32, с. 41]; «... А завтра можеш принести ще свій грошик. Я тобі дам за нього ще й не таке. Видиш, який я добрий?!» – **підняв волохатий палець** [32, с. 42]; **Прийшов новий день і я прийшов за обіцяним. Мордкові очі, зазвичай водянисті, збитошно світилися**: «Ниськи ти матимеш диковинку, яку світ не видів. Камінь, та не простий, а м'який, такий, що топиться...» [32, с. 42]; «На споді, на споді шукай, – **нашіптував Мордко**. – Сподовиння і в котлі ситніше» [32, с. 42]; «Що криниця, коли челядник добре прикладеться, то й море ложкою вичерпає», – **підігрівав мене жид** [32, с. 44]; **Та Мордко й зараз напоумив мене**: «Дай свіжій воді прочиститися, а тоді задобри її...» [32, с. 45]; «Овва, не знаю, чи сміятися, чи плакати, – **Мордко закотив д'гори совині очі**. – Були часи, ти готові гроші ліпив...» [32, с. 101]; «Що робити! – **вискнув Мордко з притиском**. – Робити на себе. Лише тоді чоловік має волю і спокій, що є найдорожчим у цім світі. Сам собі пан» [32, с. 101].

Регулярна синтаксична сполучуваність дієслів говоріння з суб'єктом мовлення забезпечує функцію цих дієслів здійснювати детальну й чітку характеристику героїв-мовців за рахунок лексичного значення членів синонімічного ряду, які «притягуються» цим суб'єктом. Для прикладу, мовлення головного героя твору, Криничара, яке постає в романі як «животрепетна сповідь, за словами Мирослава Дочинця, бентежної, шляхетної, муштрованої життям душі, сповнена аромату Часу, Духу і Любові», у тексті «набирає» таких семантичних відтінків мовлення, що

виявляють його основні риси: мудрість, відвагу, рішучість, бажання пізнання світу й подолання складних життєвих випробувань у пошуку справжнього сенсу життя, порівняймо: «*Та що я знаю робити?!*» – *губився я* [32, с. 101]; «*Файна вода*», – *похвалив я* [32, с. 101]; «*Не бог же ти, скажи, з яких земель?*» – *допитувався я* [32, с. 10]; «*Як не люди*», – *сердився я* [32, с. 11]; «*Не собі, пане бургомістре, а мукачівцям, – поправив я. – І це не тайна, я вам про це якось говорив*» [32, с. 47]; «*Роботи вчинив на ніготь, а в рот пакуєш жменями, – погиркував я. – Ану кажи міру шла, як тебе навчено*» [32, с. 65]; «*А чому в неї аж чотири груди?*» – *несміливо зазвідав я* [32, с. 94]; «*Вмію барви мішати й крити ними дошки й полотно під образи*», – *хвалькувато відтяв я* [32, с. 101]; «*Ні, – відповів я знічено, – не маю*» [32, с. 123]; «*А чий ж, – відбуркнув я. – Летиш, як дурна*» [32, с. 149]. Широкий синонімічний ряд на позначення мовлення головного героя – *губився, похвалив, поправив, погиркував, зазвідав несміливо, хвалькувато відтяв, відповів знічено, відбуркнув* тощо – передають широку палітру тих життєвих ситуацій, які пережив герой впродовж свого життя, а також змальовують внутрішні реакції героя на ті чи інші події, з якими доводилося стикатися.

Семантичні особливості дієслів зі значенням говоріння, які поєднуються із суб'єктом валентними зв'язками, дозволяють не лише характеризувати мовця. У тексті спостерігається також варіювання значень дієслів говоріння з огляду на адресата, того, до кого спрямоване мовлення, тобто об'єкта, відносно якого відбувається дія говоріння.

Синтаксичні зв'язки дієслів зі значенням говоріння й об'єкта мовлення (адресата) говорити + *кому* визначають стосунки між персонажами в романі за рахунок семантики дієслів говоріння, що описують їх спілкування. Простежмо, до прикладу, розмову головного героя – горянина – з монахом, з яким він випадково зустрівся в лісі. Двоє людей, які зустрілися вперше, а можливо, більше й не бачитимуться, кожен – зі своїм світоглядом та філософією життя, проте обох об'єднує повага до іншої, навіть незнайомої людини.

Горянин: *не одразу й здобувся на відповідь старий; старий місив слова, не знаючи, як тому казати – на ви чи на ти; здивовано запитав старий; пояснив старий; припросив старий; вирвалося в старого; крикнув старий навздогін.*

Монашик: *перебив його мислі уривчастий голос; усмішливо промовив монашик, ретельно виводячи кожне слово; а далі якось задумливо мовив; гість перевів бесіду на інше; згідливо мовив той; поклонився знічено і замість прощання сказав зовсім інше; докинув монашик уже з дороги.*

Проілюструємо семантичну залежність дієслів зі значенням говоріння від об'єкта, з яким вступає це дієслово у синтаксичні зв'язки. Так, при позитивному характері об'єкта вживаються переважно дієслова говоріння з позитивними семами, іноді з жартівливо-іронічним забарвленням. Порівняймо дієслова на позначення мовлення, які автор добирає, описуючи діалог криничара та єврея Мордка.

Криничар: *кинув я перше звичне, що кажуть, коли не знають, що казати; губився я; хвалькувати відтяв я; булькнув я першу дурницю, що прийшла мені на ум.*

Мордко: *Мордко закотив д'горі совині очі; вискнув Мордко з притиском; пирснув злим смішком жид; присудив Мордко; слово його впало, як відро в криницю; сказав-припечатав і, війнувши клином сердака, пірнув у ярмаркову крутіть.*

Наведемо приклади для ілюстрації вживання дієслів говоріння у конфліктному спілкуванні героїв, тобто при їх спрямуванні на негативний об'єкт мовлення, саме таким є мовлення голови села, який намагається переконати горянина покинути рідні гори й перестати рубати ліс, порівняймо: *гукнув той із-за берега; показав голова на стяті модрини; роздратовано товмачив голова; сухо відрізав начальник і обвів газду поглядом, ніби обручем стис.*

Щодо позиційного розташування суб'єкта мовлення та дієслова-предиката, то типовою у словах автора, розташованих після прямої мови, є

постприсудкова позиція іменника чи займенника, що називає мовця, наприклад: *ціковбанила Одоця, міркував старий, пояснив учитель; присудив Мордко; казала одна пані*. Саме таке позиційне розташування слів автора після прямої мови є характерним в аналізованому тексті.

Як бачимо, синтаксична сполученість дієслова говоріння з об'єктом, до якого спрямоване мовлення, передбачає їх узгодженість й у конотативному плані і допомагає виявляти характер героїв та їхні стосунки між собою.

3.3. Обставинна сполучуваність дієслів зі значенням говоріння

Дієслова зі значенням говоріння можуть поєднуватися з широким колом обставинних поширювачів. Граматичним вираженням обставин є прислівники та прислівникові сполучення, прийменниково-відмінкові форми, дієприслівники, дієприслівникові й порівняльні звороти. У синтаксичний зв'язок з дієсловами мовлення вступають обставинні поширювачі, що характеризують зовнішню сторону мовленнєвого акту, зміст висловлювання, внутрішній та емоційний стан мовця, його ставлення до співрозмовника тощо [9, с. 18]. Окремі групи становлять обставини, що зосереджують увагу читача на характері міміки (*відповів, посміхаючись; сказав поморщившись*), жестах (*повторила, простягаючи руки*) та інших діях, що супроводжують мовленнєвий акт, а також інформують про місце (*кричав з човна; сказала з-за дверей*) та час (*в той час розмовляв; наступного дня сказав*), коли відбувається мовленнєва дія.

При аналізі видів обставин, що вступають в досліджуваних романах з дієсловами говоріння у синтаксичні зв'язки, з'ясувалося, що найпоширенішим обставинним поширювачем є обставини способу дії, які використовуються автором для характеристики, по-перше, голосу своїх персонажів (власне «голосові» характеристики мовлення: *говорив шепотом, глухо відповів*), а по-друге, внутрішнього стану персонажа та його ставлення до співрозмовника або ж до того, про що йдеться, які виявляються через голос (емоційно-оцінні

«голосові» характеристики мовлення: *привітно сказав, сумно запитала, сказала веселим голосом*).

Смислові відношення, до яких зводяться обставинні зв'язки дієслів зі значенням говоріння, реалізуються в трьох різновидах: відношеннях доповнення (уточнення), посилення і контрасту елементів словосполучення [9, с. 17].

При **доповненні** залежні слова конкретизують нові аспекти мовленнєвої дії, що не знайшли відображення у семантиці дієслова: *запитав унівголоса, з насмішкою відповів*. Цей тип смислових відношень характеризує насамперед універсальні дієслова мовлення, що позначають мовленнєву дію без вказівки на те, за яких обставин вона відбувається (*говорити, казати, вимовляти, заговорити, запитати, відповісти*). Порівняймо в аналізованому тексті: *відповів я згорда* [32, с. 38]; *пискляво звідала вона* [32, с. 45]; *сказав він здушено* [32, с. 83]; *озвався несподівано Жига* [32, с. 88]; *спитав він спокійно* [32, с. 88]; *несміливо зазвідав я* [32, с. 94]; *мовив невесело* [32, с. 386]; *мовив він тихо, самими устами* [32, с. 415]; *змирливо виповів старий* [32, с. 428]; *промовив із моторошною веселістю старий* [32, с. 429]; *протяжно виповів хлопчище* [32, с. 431]; *запитав стримано* [32, с. 433]; *у звичній манері відповів Аркадій* [32, с. 433]; *гірко мовив* [32, с. 462]; *різко запитав* [32, с. 537] тощо.

Посилення трактується як повтор або підсилення на рівні сем у рамках головного й залежного або ж ряду залежних слів: *пирснув злим сміхом* – сказав різко й зловтішно, *скорословом шепнула* – вимовила тихо й швидко; *смачно засміявся* – сказав весело й голосно тощо. Наприклад: «*Частуй голий босого! – пирснув злим смішком жид. – Другими словами: вмієш слугувати голодному малярю*» [32, с. 101], «*Це недобрый знак, – скорословом шепнула вона. – Хтось чи щось хоче нас роз'єднати...*» [32, с. 180]; «*Бо ти не знаєш, що таке жінка, – смачно засміявся капітан...*» [32, с. 123]; «*Люди не міняються в своїй дикості, – згірко мовив Гречин, сіріючи лицем. – Кельти воювали з морем, заходили в воду і рубали мечами хвилі. А ці воюють з напівмерцями, з тліном*» [32, с. 204].

Порівняймо також: *відтак видихнув з повного серця* [32, с. 23]; *радісно гойкнув* [32, с. 23]; *гугнявив сердито* [32, с. 65]; *закрадливо мурмотів* [32, с. 81]; *скоромовно випалив Іванко* [32, с. 82]; *розгублено скрушається Жига* [32, с. 87]; *хвалькувато відтяв я* [32, с. 101]; *солодко сокотав дідो* [32, с. 103]; *крутійкувато затарахкотів Мордко* [32, с. 104]; *відтяла скоромовно* [32, с. 323]; *густо басив чисто світське* [32, с. 396]; *вона засокотала ще приязніше* [32, с. 411]; *роздратовано товмачив голова* [32, с. 427]; *сухо відрізав начальник* [32, с. 427].

Часто обставинні поширювачі вказують не тільки на спосіб мовлення, а й називають причинові або цільові характеристики, що зумовлюють ту чи ту мовленнєву реакцію певного героя, порівняймо: *аж піяв від утіхи наджупан* – причина [32, с. 66]; *стрепенувся я з подиву* – причина [32, с. 57]; *запитав я задля провадження бесіди* – мета [32, с. 240]; *загойкав я, аби хоч на хвилю затримати її* – мети [32, с. 163].

Зауважимо, що в процесі розгляду дієслів зі значенням говоріння в романах «Криничар» і «Горянин» виявлено, що нейтральні або непоширені обставинним конкретизатором дієслова мовлення трапляються вкрай рідко, що зумовлює високу емоційність прози Мирослава Дочинця та виразність авторської позиції при порушенні проблематики твору. Типи смислових відношень суттєві для сприйняття образної перспективи художнього тексту, тому що саме вони задають напрямок асоціаціям, які породжують дієслова мовлення.

Лексика мовної діяльності використовується письменником як сильний стилістичний засіб створення образів і портретних замальовок і є яскравим показником стилістичної своєрідності індивідуальної манери автора. Дієслова говоріння і контекстуальні поширювачі – невід'ємна частина роману, і саме тому автор намагається створити специфічний малюнок мовленнєвого портрета того чи іншого персонажа.

ВИСНОВКИ

Дієслова говоріння, належачи до високочастотних лексичних одиниць, використовуються для введення прямого та непрямого мовлення, тому вони відіграють важливу роль при конструюванні художнього тексту.

Дієслова на позначення процесу говоріння становлять лексико-семантичне поле, у межах якого виділяються лексико-семантичні групи – ряди лексичних одиниць, поєднаних архісемою конкретного змісту. У кожній групі можна виділити дієслово-домінанту, значення якого передає конкретну дію, стан або процес у найбільш загальному вигляді. Ключовою семою, яка об'єднує слова на позначення говоріння в одне лексико-семантичне поле, є «вимова людиною членороздільних звуків». Наявність цього компонента значення у лексико-семантичній структурі дієслова дозволяє зарахувати його до класу дієслів говоріння.

До дієслів говоріння на підставі компонентного аналізу можна зарахувати: 1) власне дієслова говоріння; 2) дієслова, що пов'язані з мовленням асоціативно й мають у своєму лексичному значенні потенціальну сему говоріння; 3) одиниці, що співвідносяться з процесом мовлення завдяки контекстуальній сполучуваності зі словами типу *голос, мова*; 4) слова та словосполучення, які вводять пряму мову або контактують із нею. Функціональними еквівалентами дієслів говоріння в художньому контексті можуть бути дієслова звучання, жести, міміки, поведінки, сприйняття, почуття, мислення, відношення, руху тощо.

Дієслова говоріння мають розгалужену системну організацію. Їхні значення можна представити у вигляді структур, які складаються з інтегрувальної та однієї або декількох диференційних ознак, що характеризують зміст, мету, якість тощо процесу мовлення. Список лексико-семантичних груп дієслів говоріння можна сформувати за даними синонімічних словників та на основі контекстуального їх вживання у вигляді окремих синонімічних рядів.

Домінантою синонімічного ряду (денотатом лексико-семантичної групи) слів зі значенням говоріння є дієслово *говорити*, найближчими, але не тотожними до нього за семантикою є дієслова *казати*, *мовити*. Випадки вживання цих синонімів у зазначеному тексті дозволяють стверджувати, що слово *казати* найчастіше ставиться там, де є пряма мова або передається зміст повідомленого, висловленого; коли ж мовиться не про зміст, а про спосіб чи якість висловлювання, вжито дієслово *говорити*. У тексті романів М. Дочинця «Криничар» і «Горянин» дієслова зі значенням говоріння функціонують у кількох основних проявах. Зокрема, ядерне дієслово *говорити* використовується в ролі слова-сигналу при передачі змісту прямої мови. Малу інформативну значимість дієслів *говорити* і *казати* компенсують їх лексико-семантичні варіанти. Дієслово *говорити* входить кожним із них у різні синонімічні ряди, всі члени яких також є дієсловами говоріння. Аналіз змісту дієслів говоріння за семантичними ознаками дає можливість представити значення цих дієслів у вигляді структур, які складаються з інтегруючої та однієї або декількох диференційних ознак, що характеризують зміст, мету, якість тощо процесу мовлення.

Ядерні дієслова *говорити*, *казати* в аналізованому тексті рідко вжиті без конкретизаторів та уточнювальних обставин. У романі ці нейтральні слова набувають значення контексту і можуть мати приховані семи *звертання*, *питання*, *відповіді*, *повідомлення*, *запрошення*, *осудження*, *пропозиції*. Мала частка нейтральних дієслів на позначення говоріння свідчить, що автор тяжіє до деталізованого змалювання, унаочнення дій і почуттів героя, і це забезпечує експресивність й емоційну напругу тексту.

Дієслова говоріння, що належать мові автора, перетворюють сказану героєм репліку на дію, яка впливає на перебіг подій у творі. Якщо дієслова зі значенням говоріння цієї ЛСГ використані не у словах автора, а в репліках, прямій мові, то вимовляння деяких дієслів мовлення власне здійсненням дії. Дієслова, які характеризують *манеру мовлення*, становлять найбільш чисельну групу дієслів зі значенням говоріння у романі. Серед найпоширеніших

підгруп, виокремлених на основі додавання до архісеми певного значення, такі: – ЛСГ з домінантою *кричати* – *скрикнути, гукати, гойкати, волати, лементувати, зойкати*; – ЛСГ з домінантою *виголошувати* – *проголосити, оголосити*; – ЛСГ з домінантою *просторікувати* – *бовкати, торохтіти, базікати, торохтіти, не вгавати, молоти, городити*, наприклад: «*Душа моя нею повна*», – *скрикнув я в розпуці* [32, с. 242]; «*Ось це і є той сучий син...*», – *крутійкувато заторохтів Мордко і щугнув мене ліктем* [32, с. 104].

Стилістично забарвлені лексеми, переважно розмовні, жаргонні та несхвальні, для позначення мовних актів вносять у текст експресивну виразність, забезпечують емоційність розгортання сюжету. Численною є ЛСГ дієслів зі значенням говоріння, що акцентує на взаємодії співрозмовників, двобічному їх контакті: *запитати, відповісти, озватися, обізватися, відказати, відрубати, відмовити, відрізати, погодитися, кинути через плече*, наприклад: «*І ріка більше моя, ніж ваша і вашого міністра. Міст розбирати не буду!*» – *відрубав я і обернувся* [32, с. 328]. Цим автор робить особливий акцент на взаємодії героїв, фокусує увагу читача на стосунках між ними, міцніше пов'язавши їх у комунікативній ситуації.

Досить великий і семантично місткий ряд дієслів на означення говоріння, які вжиті в романах М. Дочинця «Криничар» і «Горянин», вибудовується із звуконаслідувальних слів: *гойкати, щебетати, бурчати, мугикати, гмукати, хмикати, сичати, шипіти, скрипіти, шелестіти, сокотіти*, що також сприяє експресивності й емоційній виразності роману, наприклад: «*Агов, Соломко! – загойкав я...*» [32, с. 163].

Слід зауважити, що контекст відіграє ключову роль у визначенні семного складу дієслова зі значенням говоріння. Система лексико-семантичних відношень між дієсловами говоріння вибудовується внаслідок аналізу не тільки їх словникових дефініцій, але і максимально великої кількості контекстів, в яких вжиті ці слова. Чимало лексичних одиниць у тексті романів М. Дочинця «Криничар» і «Горянин» синонімізуються з дієсловами говоріння виключно у контексті, а поза синонімічною ситуацією,

в словникових статтях у них не виявлено семи говоріння: *видихнути* (сказати з полегшенням), *оторопіти* (говорити здивовано), *затривожився* (говорити з тривогою), *зітхати* (говорити з сумом), *ожити* (говорити жваво), *стрепенутися* (говорити вражено), *спалахнути* (говорити зі сплеском емоцій), *розгубився* (говорити розгублено), наприклад: «Я люблю воду, ріку», – *зітхнув Жига, збираючи в жмені дощові краплі з лиця* [32, с. 327].

Відсутня у словниковому значенні цих слів сема мовлення актуалізується лише в комунікативних ситуаціях, і перелічені лексеми включаються до лексико-семантичного поля дієслів говоріння. Слова на позначення супровідної до говоріння дії чи стану мовця, розміщені після прямої мови чи перед нею (у словах автора), набувають неявної, прихованої семи говоріння за рахунок того, що акт говоріння, вимовляння певної репліки, у комунікативній ситуації невіддільний від міміки, жестів, дій, які його супроводжують.

Серед словосполучень, що набувають у контексті значення говоріння, виділяємо такі: 1) словосполучення, що описують *міміку* мовця у момент говоріння: *скривив тонкі бліді вуста; підняла лискучі торочки брів; губки вередливо відкопилились; зашарілася лицями; нахмурих брови; на губах його зміїлася недобра усмішка*; 2) словосполучення на позначення *погляду* мовця в момент говоріння: *монах навіть не глянув у його бік; Дора полохливо заглянула мені в очі; той дивився на нього круглими й серйозними, як у ягняти, очима; її око це нараз ухопило; старий показав пампушок, запитуючи мене округленими очима; охолодила мене сутемком пригаслих очей; опав очима Цало*; 3) словосполучення, що виражають *жести* мовця у процесі виголошення репліки: *стрепенувся я з подиву; задирався я, показуючи на віхтики вівсяної соломи на дорозі; передражнювала вона мене, витягуючи з кошика головку капусти; дмухнув на долоні, здуваючи кукурудзяний пил; кивнув на скельне провалля; Штень труснув вузлуватою герлигою, лакованою долонями*; 4) словосполучення, що виражають *супровідну до говоріння дію*, яка увиразнює настрій, емоції сказаного: *вдарила білими литками коня*;

правицею обхопила коня за шию; вона вхопила відро і натягла йому на голову;
 5) словосполучення на вираження *внутрішньої дії в душі* мовця: *розгублено скрушається Жига* – каже розгублено й зажурено; *гнітився я в подиві* – говорив розгублено й засмучено; *скривив овечі губи в пісній гримасі* – сказав зневажливо.

Частими у романах є випадки введення слів автора після прямої мови за допомогою єднального сполучника *і*, що формально надає дії, вираженій словами автора, статусу однорідного члена речення. Інший однорідний член, співвідносний з прямою мовою, – відтворюється з контексту з допомогою дієслова зі значенням говоріння: *«А й правда!» – і сам усміхнувся. Він рідко сміявся голосом* [32, с. 87]. Сполучник *і* вказує на послідовність подій, на відміну від безсполучникового приєднання опису супровідної дії, яка відбувається одночасно з вимовлянням.

До дієслів говоріння належать також одиниці, що співвідносяться з процесом мовлення завдяки контекстуальній сполучуваності зі словами типу *слово і голос*, оскільки вони лежать на дуже близькій асоціативній відстані від ядерного дієслова *говорити*. Сполучувані зі словом *голос* мовні одиниці виражають манеру, тональність, емоційне забарвлення сказаного і відображають процес мовлення, тобто співвідносяться з дієсловами говоріння: *сказав Мордко сухим, як скрип пера, голосом; мені навіть тихий голос почувся; наче аж чуєш протяжний голос умореної верховинки; густим голосом потіснив молочну мряку; рипів його сухий голос; Йванко напускає в голос винувату хрипінку; гуділи люті голоси* тощо.

Актантами дієслова *говорити* є також лексема «слово». «Барви» слова, його «музику», «рух», «потугу» М. Дочинець передає якнайрізноманітнішими епітетами, порівняймо: *де знайти мені чулі й розцвічені слова; прості слова, а так ударили в серце; зазвичай давали їм назвиська від доброго слова; задирав замашним словом перепутніх; почує цілюще слово; називаю його давнім гарним словом; виштовхнув язиком кругленькі тихі слова* тощо.

Дієслова зі значенням говоріння ширше характеризують цей процес через лексичну сполучуваність. Як перехідні вони належать до дієслів з обов'язковою синтаксичною сполучуваністю. При аналізі валентних зв'язків дієслів говоріння у тексті романів М. Дочинця «Криничар» і «Горянин» виявляємо, що потенційно дієслова зі значенням говоріння входять у синтаксичні сполучення за такими характеристиками: суб'єкт, об'єкт, обставинні поширювачі (способу дії, часу, місця, мети, міри і ступеня). Аналіз валентності дієслів зі значенням говоріння у тексті роману підтверджує думку, що їх обов'язковими актантами є суб'єкт та об'єкт говоріння, а факультативними – обставинні поширювачі. Дієслова мовлення у контексті художнього твору допомагають авторові найточніше передати почуття персонажів, їхні настрої й переживання за рахунок спільних сем, що об'єднують дієслова говоріння, які їх характеризують. Регулярна синтаксична сполучуваність дієслів говоріння з суб'єктом мовлення забезпечує функцію цих дієслів здійснювати детальну й чітку характеристику героїв-мовців.

Дієслова зі значенням говоріння можуть поєднуватися з широким колом обставинних поширювачів. При аналізі видів обставин, що вступають у романах М. Дочинця «Криничар» і «Горянин» з дієсловами говоріння у синтаксичні зв'язки, з'ясувалося, що найпоширенішим обставинним поширювачем є обставини способу дії, які використовуються автором для характеристики, по-перше, голосу своїх персонажів (власне «голосові» характеристики мовлення: *говорив шепотом, глухо відповів*), а по-друге, внутрішнього стану персонажа та його ставлення до співрозмовника або ж до того, про що йдеться, які виявляються через голос (емоційно-оцінні «голосові» характеристики мовлення: *мовив лагідно, сумовито сказав, сказала дзвінким чистим голосом*).

Смислові відношення між дієсловами зі значенням говоріння й обставинними поширювачами реалізуються в таких різновидах:

– доповнення – обставини уточнюють, конкретизують окремі аспекти мовлення, позначеного дієсловом (*відповів я згорда; пискляво звідала вона;*

сказав він здушено; озвався несподівано Жига; спитав він спокійно; несміливо зазвідав я; мовив невесело; мовив він тихо, самими устами; змирливо виповів старий; промовив із моторошною веселістю старий; протяжно виповів хлопчище);

– посилення – обставина додатково акцентує на одному з аспектів мовлення, що виражений дієсловом говоріння (*радісно гойкнув; гугнявив сердито; закрадливо мурмотів; скоромовно випалив Іванко; розгублено скрушається Жига; хвалькувато відтяв я; солодко сокотав дідо; крутійкувато затарахкотів Мордко; відтяла скоромовно; густо басив чисто світське; вона засокотала ще приязніше; роздратовано товмачив голова; сухо відрізав начальник).*

Отже, у процесі розгляду дієслів зі значенням говоріння в художньому тексті романів «Криничар» і «Горянин» виявлено, що нейтральні або непоширені обставиною дієслова мовлення ужиті вкрай рідко, що зумовлює високу емоційність прози М. Дочинця та виразність авторської позиції при порушенні проблематики твору. Результати проведеного дослідження також дають підстави стверджувати, що лексика мовної діяльності використовується письменником як сильний стилістичний засіб створення образів і портретних замальовок і є вагомим елементом індивідуальної манери автора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азарова Л. Є., Сосинович Е. С. Дієприслівники в українській мові: статус, функціонування: монографія. Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2005. 124 с.
2. Агапій А. П. Вивчення лексичної сполучуваності за допомогою статистичних методів // Науковий вісник Чернівецького університету. 1996. Т. 2 : Германська філологія. С. 44–48.
3. Агапій А. П. Деякі особливості семантики й сполучуваності дієслів мовлення у німецькій мові // Науковий вісник Чернівецького університету. Чернівці : ЧДУ. 1996. Вип. 1. С. 72–75.
4. Агапій А. П. До питання про критерії синонімічності // Науковий вісник Чернівецького університету. Чернівці : ЧДУ. 1998. Вип. 27. С. 62-64.
5. Агапій А. П. Лексико-семантична група дієслів мовлення в сучасній німецькій мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ, 1999. 19 с.
6. Агапій А. П. Семантичні характеристики ЛСГ дієслів мовлення у сучасній німецькій мові. // Науковий вісник Чернівецького університету. Чернівці : ЧДУ. 1998. Вип. 41. С. 61–64.
7. Альошина І.Г. Валентні особливості і лексико-семантичний аналіз дієслів руху у водному середовищі (на матеріалі французької та української мов) // Вісник Донецького університету. 1998. №2. Сер.5. С.255-259.
8. Антоненко-Давидович Б. Дієслова // Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. Київ, 1991. С.95-135.
9. Беспалова Ю. В. Лінгвостилістичний потенціал лексики мовленнєвої дії у художньому тексті (на матеріалі творів О.І. Купріна та В.В. Вересаєва): автореферат дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2002. 20 с.
10. Білодід О.Д. Дієслово у граматичному вченні О. О. Потебні // Мовознавство. 1976. №3. С. 21-31.

11. Бойко Ю. Дієслова лексико-семантичного поля "мовлення" у репрезентації автора (на матеріалі сучасної англійської художньої прози) // Вісник Львівського університету. Серія : Іноземні мови. 2014. Вип. 22. С. 85-92.
12. Бурячок А.А., Гнатюк Г.М. Словник синонімів української мови Київ : Нова Книга, Т. 1. 2001. 571 с.
13. Василевич Г. Вербономінанти як комунікативні еквіваленти дієслів у сучасній українській мові // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника: ювілейний випуск на пошану 100-річчя від дня народження проф. І. Ковалика. Івано-Франківськ, 2007. С. 80-83.
14. Вегеш А. Промовистість назв романів М. Дочинця // Науковий вісник Ужгородського університету. Ужгород, 2014. № 32. С. 8–12.
15. Верба Г. Особливості відтворення в українському перекладі іспанських дієслів говоріння (на матеріалі роману Е. Сабато «Тунель» та його перекладу українською мовою) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2016. № 6. С. 201–205.
16. Висоцький А. Прислівники як модифікатори дієслова-предиката й речення // Українська мова. 2005. №4. С. 8-16.
17. Войцехівська В. Г. Варіантне керування дієслів // Культура слова : республік. міжвідом. зб. Вип. 21 / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1981. С. 41–45.
18. Герета Н. Синтаксична структура слів автора на матеріалі творів М. Стельмаха // Науковий вісник Чернівецького університету. Чернівці : Рута, 2007. Вип. 321-322: Слов'янська філологія. С. 344–348.
19. Гірняк С. П. Зіставний аналіз продуктивності афіксів у словотворчих гніздах з базовими дієсловами мовлення в українській та російській мовах ХІХ-ХХ ст. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. 1999. №1. С. 160-171.
20. Гірняк С. П. Семантичні взаємовідношення у словотворчих гніздах з базовими дієсловами говорити, казати та говорить, молвить в українській

- і російській мовах XIX-XX ст. // Українська мова і література: історія, сучасний стан, перспективи розвитку. Тернопіль: Збруч, 1999. С. 205–211.
21. Гірняк С. П. Словотворче гніздо з вершиною казати у сучасній українській мові // Вісник Донецького університету. Науковий журнал. Серія Б. Гуманітарні науки. 1998. №2. С. 192–198.
  22. Гірняк С. П. Структурно-семантична організація словотворчих гнізд з базовими дієсловами мовлення в українській мові XIX-XX ст. : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк, 1999. 262 с.
  23. Говорити, казати, мовити, розмовляти // Словопедія «Як ми говоримо» Антоненка-Давидовича. <http://slovopedia.org.ua/34/53395/33248.html>
  24. Голянич М. І. Внутрішня валентність дієслівних утворень зі значенням говоріння // Мовознавство. 1980. № 3. С. 65–70.
  25. Голянич М. І. Внутрішня валентність постфіксальних дієслів із значенням говоріння // Мовознавство. 1987. № 2. С. 48–53.
  26. Голянич М. І., Іванишин Н. Я., Ріжко Р. Л., Стефурак Р. І. Лінгвістичний аналіз тексту : словник термінів / за ред. М. І. Голянич. Івано-Франківськ : Сімик, 2012. 392 с.
  27. Грещук В. Український відприкметниковий словотвір : монографія. Івано-Франківськ : Плай, 1995. 208 с.
  28. Грещук В., Грещук О. Словотвор і текст : монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т імені Василя Стефаника, 2022. 223 с.
  29. Гут Н. Дієслова говоріння в авторських ремарках роману Г. Тютюнника «Вир» // Дивослово. 2007. №6. С. 39–41.
  30. Гут Н. Особливості функціонування авторських слів на позначення мовленнєвої діяльності персонажів у творчості Григорія та Григора Тютюнників // Лінгвістичні студії. Випуск 17. 2004. С. 133–139.
  31. Джочка І.Ф. Структурно-семантична характеристика слововірних парадигм дієслів з узагальненою семантикою створення об'єкта // Українознавчі студії. 2001. №3. С.41–49.

32. Дочинець М. Криничар. Горянин. Мукачево : «Карпатська вежа», 2019. 610 с.
33. Дудик П. С. Комунікативно-стилістичні функції жестів, міміки // Стилістика української мови. Київ: Видавничий центр «Академія», 2005. С. 337–340.
34. Єрмоленко С. Про деякі структурно-функціональні характеристики темпоральних мікрополів // Мовознавство. 2003. №4. С. 38–48.
35. Жовтобрюх М. А. Дієслово // Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. Київ, 1984. С. 161–180.
36. Загнітко А. Особливості міжрівневої граматичної категорії дієслова // Загнітко А. Теоретична граматики української мови: Морфологія: монографія. Донецьк, 1996. С. 268–299.
37. Заханевич В.М. До семантичної і граматичної характеристики дієслів типу білити, біліти, білішати // Мовознавство. 1972. №1. С.77–82.
38. Іваницька Н. Б. Лексико-семантична реалізація дієслівної мікрокатегорії "дія-мовлення" в українській та англійській мовах // Мовознавство. 2010. № 6. С. 55–69
39. Калевич В. Метафоричні вживання одновалентних дієслівних предикатів в українській мові // Семантика мови і тексту: збірник статей ІХ Міжнародної наукової конференції 26-28 вересня 2006 року. Івано-Франківськ, 2006. С. 79–81.
40. Кероп'ян А.Р. Лексико-семантична структура російських та англійських дієслів мовлення : авт. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2003. 20с.
41. Конєєва О.О. Склад і структура лексико-семантичної групи дієслів із значенням взаємної дії в українській мові // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 13. С. 68–75.

42. Лахно Н. Особливості семантичної структури дієслів лексико-семантичного поля руху // Українська мова. 2005. №3. С. 38-45.
43. Леонтьєва О. Дієлова на позначення комунікативного акту: спільне і різне в їхніх смислах // Українська мова та література. 2000. № 165. С. 12.
44. Леонтьєва О. Ф. Сміслові конотації дієслів мовлення у казковому дискурсі (на матеріалі українських народних казок про тварин): дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2003. 202с.
45. Лозова Н.Є. Структурна організація лексико-семантичної групи дієслів повідомлення в сучасній українській мові // Структура і семантика мовних одиниць. Київ, 1985. С. 109–112.
46. Лукащук М. В. Функціонування дієслів мовлення у сучасній англійській мові (на матеріалі Британського національного корпусу) : дис. ... канд. філ. наук : 10.02.04. Львів, 2021. 258 с.
47. Мартинець А. М. Словник діалектних та маловживаних слів села Липча Хустського району Закарпатської області. Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г. М., 2019. 133 с.
48. Масицька Т. Є. Семантико-синтаксична валентність дієслова : авт. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1995. 16 с.
49. Масицька, Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності : монографія. Луцьк : РВВ "Вежа" ВДУ ім. Лесі Українки, 1998. 208 с.
50. Махінов В. М. Лінгводидактична школа «мови й мовлення» Ф. де Соссюра про формування мовної особистості // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. 2015. Вип. 12. С.277–287.
51. Мацієвська Т. Психолінгвістичний аспект лексикографічного портрету дієслів на позначення психічних станів // Мова і культура. Київ, 2003. Т. 8. Вип. 6. С. 137–139.
52. Мацьків П. Особливості функціонування дієслів мовлення в біблійному тексті // Проблеми гуманітарних наук. Серія : Філологія. 2018. Вип. 42. С. 98–106.

53. Межов О. Семантичні класи агентивних дієслів у граматичній системі української мови // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. № 3. С. 126–136.
54. Мельничайко В. Про граматичні синоніми при вивченні дієслова // Урок української. 2008. № 1–2. С. 43–45.
55. Микитюк О. Діалектизми як засіб увиразнення текстів Мирослава Дочинця // Лінгвостилістичні студії. 2015. № 2. С. 85–91.
56. Митяй З. О. Функціонально-семантична організація дієслів говоріння у мові художньої прози П. А. Загребельного [Електронний ресурс]. URL : <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=9852&chapter=1>
57. Ніколаєва Н. Г. Семантико-синтаксична організація речень з дієслівними предикатами мовлення : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2003. 27 с.
58. Огоновська О.В. Дієслівне заміщення в англійській мові. Львів, 1991. 128 с.
59. Пашковська Н. Ф. Авторські прирощення в синонімічному ряді на позначення мовлення // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. 2009. Вип. 27. С. 154–157.
60. Подоляк З. Р., Пуга О. О. Комунікативна значущість дієслів мовлення та частотність їх вживання у художньому тексті (на прикладі роману Маргарет Мітчелл «Звіяні вітром»). Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог : Вид-во НаУОА, 2022. Вип. 13(81). С. 179–183.
61. Попеску А. П. Про взаємозв'язок когезії тексту і значення слова // Тези доповідей міжнародної науково-методичної конференції викладачів іноземних мов вузів “Проблеми лінгвістики тексту та лінгвометодики”. Львів: ЛДУ 1992. С. 41–42.
62. Прокопович Л. С. Семантико-стилістичні функції фразем у романі Мирослава Дочинця «Мафтей» // Вісник Черкаського університету. Серія : Філологічні науки. 2018. № 2. С. 65–72.

63. Русанівський В.М. Дієслово // Русанівський В.М. Українська мова. Київ, 1992. С. 129-138.
64. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
65. Словник української мови online. Томи 1-13 (а-покірно) URL : <https://sum20ua.com/>
66. Спільник Т. Особливості функціонування граматикалізованих засобів вираження градаційного відношення з формою дієслова «сказати» // Актуальні питання гуманітарних наук. Вип. 29, том 4, 2020. С. 27–32.
67. Тараненко О. Семантична основа зміни лексико-синтаксичної векторності дієслів чуттєвого сприймання (явище метонімії) // Структура і семантика мовних одиниць. Київ, 1985. С. 88–95.
68. Теребус Р. Функційне навантаження власних назв у романах Мирослава Дочинця «Криничар» та «Вічник» // Науковий вісник ДДПУ імені Івана Франка. Філологічні науки. Мовознавство. 2017. № 8. Том 2. С. 110–113.
69. Терещенко Л. Лексична синонімія: спроба аналізу функціональної тотожності // Вісник Львівського університету. Сер. : Філологічна. 2004. Вип. 34, ч. 1. С. 280-285.
70. Тодор О.Г. Експресиви в аспекті синонімії : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1993. 20 с.
71. Торчинська Н. М. Синтаксичні домінанти вираження чужого мовлення у творах О. Кобилянської та Є. Гуцала: компаративний аналіз // Восточноукраинский лингвистический сборник. 2015. Вып. 16. С. 121–130.
72. Тропіна Н.П. Лексико-семантичні зв'язки дієслів розумової діяльності // Структура і семантика мовних одиниць. Київ, 1985. С. 103-106.
73. Українська мова: Енциклопедія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови; редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

74. Фурса В. Лексико-семантична типологія дієслівного керування в українській літературній мові // Українська мова. 2017. № 3. С. 120–131.
75. Чубань Т., Левченко Т. Особливості перфективації вербальних дієслів мовлення // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія : Філологія. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. Вип. 1 (37). С. 34–38.
76. Шабат-Савка С. Т. Категорія комунікативної інтенції в українській мові : монографія. Чернівці : «Букрек», 2014. 412 с.
77. Якункіна Ю. О. Класифікаційні ознаки дієслів мовлення в системі дієслівної лексики сучасної української літературної мови // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Серія : Філологічні науки. 2013. Кн. 2. С. 257–260.